

Ks. dr Tomasz Garwoliński
Olsztyn – WSDMW, UWM

DRUKI MEDYCZNE Z XV I XVI WIEKU W ZBIORACH BIBLIOTEKI WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO METROPOLII WARMIŃSKIEJ „HOSIANUM” W OLSZTYNIE

Abstract

Warmia's old prints were largely destroyed or dispersed, mainly as a result of Swedish plunder in the 17th century and war activities in 1945. Those that today are in the Library of the „Hosianum” Higher Seminary in Warmia create a quite diverse collection in terms of content. There are also medical prints among them. This study discusses those that were printed in the 15th and 16th century. These are a *Regimen Sanitatis Maino de Maineriego* incunabula and 16th-century prints by Hippocrates, Pliny the Elder, Pedanius Dioskurides, Paul of Aegina, Mark Gatinarii, Girolam Fracastora, Jean-François Fernel, Andreas Vesalius and scientists associated with the University of Helmstedt. In addition to discussing the content, a bibliography and fixture analysis of the medical prints of the „Hosianum” Library was made.

Streszczenie

Stare druki przechowywane w zbiorach warmińskich uległy w dużym stopniu zniszczeniu bądź rozproszoniu, głównie w wyniku szwedzkich grabieży w XVII wieku oraz działań wojennych w 1945 roku. Te, które dziś znajdują się w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”, tworzą dość różnorodny zespół pod względem treściowym. Są wśród nich także druki o tematyce medycznej. Niniejsze opracowanie omawia te z nich, które zostały wydrukowane w XV i XVI wieku. Jest to inkunabuł *Regimen Sanitatis Maino de Maineriego* oraz szesnastowieczne druki autorstwa Hipokratesa, Pliniusza Starszego, Pedaniosa Dioskuridesa, Pawła z Eginy, Marka Gatinarii, Girolama Fracastora, Jean-François Fernela, Andreeasa Vesaliusa i naukowców związanych z uniwersytetem w Helmstedt. Oprócz omówienia treści została dokonana analiza księgoznawcza i oprawoznawcza druków medycznych Biblioteki „Hosianum”.

Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” swoimi korzeniami sięga założonego w 1565 roku przez kard. Stanisława Hozjusza Kolegium Jezuickiego. Jezuici otrzymali w Braniewie kościół i klasztor po

franciszkanach oraz szereg rzeczy ruchomych, w tym kompletną bibliotekę, to znaczy regały z książkami. Było to 300 woluminów. Mogło się tam znaleźć wiele cennych inkunabułów oraz średniowiecznych książek rękopiśmiennych. Biblioteka ta zawierała m.in. część księgozbioru Tomasza Wernera, kanonika warmińskiego.

W swoich dziejach biblioteka przeżywała burzliwe chwile. Nieobliczalne szkody w zabytkach wyrządziły wojny szwedzkie w XVII i XVIII wieku. W 1626 roku wojska Gustawa II Adolfa systematycznie i planowo łupiły całą północną Polskę. Zagrabiły m.in. biblioteki klasztorne w Pelplinie, Tczewie, Oliwie i Żarnowcu. Straty dotknęły także diecezję warmińską. 30 czerwca Szwedzi wkroczyli do Braniewa, a następnego dnia zajęli Frombork. Zrabowali wiele cennych obrazów i kosztowności kościelnych oraz dokumentów archiwalnych i starych druków, których już nigdy nie zwrócili. Wywieźli wówczas wiele rękopisów, rzadkich inkunabułów i druków z XVI wieku, znajdujących się w bibliotekach: kapitulnej we Fromborku, jezuitów w Braniewie oraz w innych bibliotekach parafialnych i prywatnych. Opracowany i wydany drukiem w 2007 roku *Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali* obejmuje pięćdziesiąt osiem rękopisów, 336 inkunabułów w 348 egzemplarzach i 2 255 druków z XVI i XVII wieku w 2 339 egzemplarzach, czyli ponad 2 700 woluminów. Drugim tragicznym dla biblioteki momentem, był koniec II wojny światowej i pierwsze powojenne miesiące. Seminarium duchowne i Akademia Państwowa w 1945 roku zostały spalone. Część starych druków, w tym inkunabułów, została zabezpieczona przez Armię Czerwoną, wywieziona do Moskwy i dopiero w 1952 roku zwrócona Polsce, a w 1958 roku Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego w Olsztynie. Ocalałe ze zniszczenia fragmenty księgozbioru przewieziono do Olsztyna i weszły w skład obecnej biblioteki seminaryjnej. Staraniem pierwszego powojennego dyrektora, ks. Jana Obląka, także inne stare druki z terenu całej diecezji warmińskiej, a więc m.in. z Fromborka, Reszla, Ornety, Barczewa i innych miejscowości, znalazły swoje miejsce w księżnicy seminarium duchownego w Olsztynie¹.

¹ Więcej na ten temat m.in.: J. Trypućko, Próba rekonstrukcji biblioteki kolegium jezuickiego w Braniewie, wywiezionej w r. 1626 do Szwecji, w: *Dawna książka i kultura. Materiały Międzynarodowej Sesji Naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce*, red. S. Grzeszczuk, A. Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1975, s. 207-220; T. Borawska, Dawne książki warmińskie w zbiorach europejskich, w: *W kręgu stanowych i kulturowych przeobrażeń Europy Północnej w XIV-XVIII wieku*, red. Z. H. Nowak, Toruń 1988, s. 179-205; też, *Warmińskie księgozbiory historyczne – ich losy i stan obecny*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”*, red. T. Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 44-81; J. Z. Lichański, Biblioteka Collegium Societatis Iesu w Braniewie. Próba charakterystyki, „*Studia Warmińskie*”, 27 (1990), s. 309-324; A. Szorc, Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór, Olsztyn 1998; M. Spandowski, S. Szyller, Wprowadzenie, w: J. Trypućko, *Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, uzupełnił M. Spandowski, opr. M. Spandowski, S. Szyller, t. 1, Warszawa – Uppsala 2007, s. 29-40; M. Spandowski, Inkunabuły z dawnych księgozbiorów Fromborka, w: *Warmińska Kapituła Katedralna. Dzieje i wybitni przedstawiciele*, red. A. Kopicz-

Stare druki o proveniencji warmińskiej uległy więc w dużym stopniu zniszczeniu bądź rozproszeniu. Te zaś, które dziś znajdują się w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”, tworzą dość różnorodny zespół pod względem treściowym.

Druki medyczne w warmińskich bibliotekach historycznych

Trudno dokładnie odtworzyć tematykę gromadzonych w kościelnych bibliotekach na Warmii książek. Spróbujmy jednak ustalić to, co się da. Wiadomo, że w bibliotece Kolegium Jezuickiego w Braniewie przewagę miały dzieła z zakresu problematyki religijnej, ale też wyraźnie prezentowane były inne działy, jak np. medycyna, astronomia, matematyka, historia. W dziale medycznym można było spotkać prace takich autorów, jak m.in. Arnold de Villa Nova, Bernard de Gordonio, Clementin Clementinus, Realdo Colombo, a także prace zbiorowe. Uderza duża grupa dzieł z zakresu zielarstwa. Odnaleźć można też było prace z dziedziny chirurgii, a także rozprawy Paracelsusa. Dobrze prezentowany był dział książek szkolnych, takich jak: gramatyki, słowniki, traktaty retoryczne, utwory klasyków rzymskich i greckich².

Także w bibliotece biskupów warmińskich w Lidzbarku obecne były pisma medyczne. Zachowany spis biblioteki lidzbarskiej z 1633 roku zawiera 784 pozycje³. Biblioteka dzieliła się wtedy na cztery działy: 1) teologiczny, 2) historyczny, 3) prawniczy oraz 4) dzieła świeckie i heretyckie. Spisy wykazują w księgozbiorze istnienie wczesnych druków pism medycznych Galena, Hipokratesa i innych⁴.

Biblioteka Warmińskiej Kapituły Katedralnej we Fromborku początkami swoimi sięga wieku XIII. W 1446 roku posiadała 160, a w 1451 roku już 185 woluminów⁵.

ko, J. Jezierski, Z. Żywica, Olsztyn 2010, s. 371-384; T. Garwoliński, Dzieje Biblioteki „Hosianum” (Braniewo – Olsztyn: 1565-2008), „*Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych*”, 1-2 (2008), s. 59-72; tenże, Utracone i zachowane kościelne księgozbiory warmińskie od XVII do XX wieku, „*Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy*”, 3 (2015), s. 116-135; tenże, Powojenne dzieje Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie, w: Cor dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565-2015), red. A. Kopiczko, P. Rabczyński, Olsztyn 2015, s. 471-502.

² A. Szorc, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór*, s. 114; J. Z. Lichański, Biblioteka Collegium Societatis Iesu w Braniewie, s. 315-316; tenże, Księgozbiór Kolegium Jezuitów w Braniewie. Dzieje i charakterystyka, w: J. Trypućko, Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie, t. 1, s. 70, 78, 85-90

³ Dokładny spis wszystkich książek z 1633 roku przytacza: E. Brachvogel, Die Bibliothek der Burg Heilsberg, „*Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*”, 23 (1929), s. 274-358

⁴ K. Górski, Mikołaj Kopernik. Środowisko społeczne i samotność, Wrocław 1973, s. 120-121; T. Garwoliński, Biblioteka biskupów warmińskich w Lidzbarku. Zarys dziejów, „*Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych*”, 1 (2015), s. 57

⁵ F. Hipler, *Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bistums Ermland*. Bd. 1 (Monumenta Historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands, Bd. 4), Braunsberg – Leipzig 1872, s. 58; H. Keferstein, Biblioteka kapituły fromborskiej, *Rocznik Olsztyński*, 12-13 (1981), s. 49-53; T. Borawska, Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika, Toruń 1996, s. 113; też, Mi-

Eugen Brachvogel twierdził, że ok. 1450 roku we Fromborku było nawet blisko 250 kodeksów⁶. W bibliotece znajdowały się dzieła liturgiczne, teologiczne, prawnicze, a także medyczne i pisarzy starożytnych. Księgi pozaliturgiczne kanonicy najczęściej gromadzili podczas studiów i podróży. Wiek XVI uważany jest za okres znakomitego rozwoju biblioteki kapitulnej we Fromborku. Inwentarz z 1598 roku wymienia ok. 800 pozycji zgromadzonych w następujących działach: teologia, prawo, historia, filozofia, retoryka, gramatyka, medycyna, poezja, muzykalia. W czasie najazdu Szwedów w 1626 roku biblioteka kapituły katedralnej utraciła ok. 700 woluminów⁷, w tym prawie całą bibliotekę Mikołaja Kopernika. Wielki astronom, wśród wielu dziedzin, interesował się także medycyną. Odbył studia medyczne w Padwie, a po powrocie na Warmię cieszył się opinią dobrego lekarza⁸. Kopernik kompletował książki bardzo starannie już od czasu studiów, o czym świadczyć może fakt, że większość literatury medycznej ze środowiska padewskiego znalazła się w jego bibliotece. Od czasów osiedlenia się na Warmii warunki pracy naukowej stały się dla niego trudniejsze. Został wyizolowany od szerszej wymiany myśli, miał znacznie mniejsze możliwości włączenia się w ruch naukowy, zaś oddalenie od centrów wydawniczych prowadziło siłą rzeczy do znacznego osłabienia znajomości nowszej literatury⁹. Kopernik zapisał swój księgozbiór bibliotece kapituły warmińskiej, jedynie dzieła medyczne bibliotece na zamku lidzbarskim lub kanonikowi Fabianowi Emmerichowi (1477-1559)¹⁰. Ten zaś przekazał fragmenty księgozbioru Kopernika bibliotece Kolegium Jezuickiego w Braniewie¹¹.

kołaj Kopernik i jego świat. Środowisko, przyjaciele, echa wielkiego odkrycia, Toruń 2014, s. 45; A. Kopiczko, Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821, cz. 1, Olsztyn 2000, s. 119

⁶ E. Brachvogel, Die Bibliotheken der geistlichen Residenzen des Ermlandes, w: Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundert jährigen Jubelfeier der Staats - und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr., Königsberg 1929, s. 36

⁷ F. Hipler, *Analecta Warmiensia. Studien zur Geschichte der ermländischen Archiven und Bibliotheken*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands*, 5 (1874), s. 357-379; E. Brachvogel, *Die Bibliotheken der geistlichen Residenzen des Ermlandes*, s. 40; H. Keferstein, *Biblioteka kapituły fromborskiej*, s. 55-56; A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej*, cz. 1, s. 119-120; tenże, *Dzieje Warmińskiej Kapituły Katedralnej*, t. 2: od 1821 roku, Olsztyn 2010, s. 84; T. Borawska, *Życie umysłowe na Warmii*, s. 113-115; też, *Mikołaj Kopernik i jego świat*, s. 46

⁸ S. Konopka, *Mikołaj Kopernik wśród lekarzy*, w: *Mikołaj Kopernik i medycyna*, Warszawa 1973, s. 10-16, 22; S. Flis, *Kopernik u schyłku życia*, w: tamże, s. 27-29; J. Małek, *Mikołaj Kopernik jako lekarz i prawnik*, *Rocznik Muzeum w Toruniu*, 10 (2001), s. 24-29; T. Borawska, *Mikołaj Kopernik i jego świat*, s. 15-16

⁹ H. Barycz, *Mikołaj Kopernik – wielki uczony Odrodzenia*, Warszawa 1953, s. 28-29; K. Górski, *Mikołaj Kopernik. Środowisko społeczne i samotność*, s. 81-83; S. Konopka, *Mikołaj Kopernik wśród lekarzy*, s. 19-20

¹⁰ M. Biskup, J. Dobrzycki, *Mikołaj Kopernik – uczony i obywatel*, Warszawa 1972, s. 112-113; T. Borawska, *Życie umysłowe na Warmii*, indeks; też, *Emmerich Fabian*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1996, s. 53-54; też, *Mikołaj Kopernik i jego świat*, s. 229

¹¹ P. Czartoryski, *The library of Copernicus*, w: *Science and History. Studies in honor of Edward Rosen*. *Studia Copernicana XVI*, red. E. Hilfststein, P. Czartoryski, F.D. Grande, Wrocław 1978, s. 355-396

Zachowało się kilkanaście dzieł medycznych, których używał Kopernik, czyniąc w niektórych z nich własnoręczne zapiski. Najstarsza z nich to weneckie wydanie *Super quarta fen primi Canonis Avicennae* (Wenecja 1485) Hugona Senensis, który komentował dzieło arabskiego medyka Awicenny i zamieszczał porady z zakresu doraźnej pomocy w przypadku krwotoku lub chorób wewnętrznych. Dzieło zostało oprawione razem z popularnym w średniowieczu traktatem Michała Savonaroli *Practica medicinae* (Wenecja 1486), który stanowił kompendium ówczesnej wiedzy medycznej. Podobny charakter miał druk *Liber pandectarum medicinae* (Wenecja 1498) Mateusza Silvaticusa, który był słownikiem ziół oraz zbiorem cennych przepisów medycznych, pomocnych szczególnie w przypadkach chorób wewnętrznych. Dzieło oprawione jest z *Chirurgią* (Wenecja 1499) Piotra Argellaty z Bolonii, poświęconą medycynie praktycznej i zawierającą przepisy lekarskie. W woluminie tym znajdują się zapiski Kopernika, a wśród nich kilka recept oraz zapis, że został on zakupiony dla biblioteki zamku biskupiego w Lidzbarku. Podobny charakter ma *Practica sive Philonium* (Lyon 1490) Valascusa Tarenty, stanowiąca kompilację dzieł Galena, Arnolda de Villa Nova, Henriego de Mondeville i Guy de Chauliac. Można w niej znaleźć nie tylko opisy poszczególnych chorób i sposoby ich rozpoznawania, ale również propozycje leczenia różnych dolegliwości, m.in. za pomocą właściwej diety. Na marginesach książki Kopernik zapisywał recepty. Po 1514 roku kanonik fromborski zakupił *Consilia* padewskiego profesora medycyny Bartłomieja Montagnany Starszego, który specjalizował się w diagnostyce lekarskiej i farmakologicznej. Dzieło zostało oprawione z niewielkimi rozprawkami Antoniego Cermisona *Consilia* i Franciszka Cabally *Tractatus de animali theria*. Kopernik korzystał również z traktatów Jana Kethama (*Fasciculus medicinae*, Wenecja 1500), Antoniego Guainerusa (*Opera medica*, Wenecja 1497/1498) i Jana Gaddesdena (*Rosa anglica practica medicinae*, Pawia 1492). Wielki astronom posiadał wolumin, który składa się z wydanych w latach 1511-1514 dzieł Hipokratesa (*De praeparatione hominis*, Tybinga 1512 i *Praesagia*, Paryż 1511), Aleksandra Benedicti (*Anatomice et aphorismi*, Paryż 1514), Galena (*De affectorum loco rum notitia*, Paryż 1513) oraz Pawła Aeginy (*Praecepta salubria*, Paryż 1512)¹².

Niektóre egzemplarze dzieł, które były własnością Mikołaja Kopernika, dostały się w ręce prywatne. Tak się stało z woluminem zawierającym dwa druki medyczne należące do kanonika fromborskiego. Do końca II wojny światowej egzemplarz ten był włączony do księgozbioru Liceum Hosianum w Braniewie. Potem trafił w prywatne ręce, a został odkryty w 1969 roku i stał się własnością Muzeum Warmii i Mazur. Foliant składa się z dwóch traktatów medycznych: *Breviarium practicae medicinae* (*Brewiarz praktyki medycznej*) Arnolda de Villa Nova (Pawia, ok. 1485) i *Canonica de*

¹² S. Flis, Kopernikowski inkunabuł medyczny w Olsztynie, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 4 (1970), s. 289-605; K. Górski, Mikołaj Kopernik. Środowisko społeczne i samotność, s. 174-175; S. Kopopka, Mikołaj Kopernik wśród lekarzy, s. 8-9, 14, 16-17, 22; J. Małłek, Mikołaj Kopernik jako lekarz i prawnik, s. 25-26; T. Borawska, Mikołaj Kopernik i jego świat, s. 335-342

febris (*Kanony o stanach gorączkowych*) Michała Savonaroli (Bologna 1487). Obie prace cieszyły się w średniowieczu dużym zainteresowaniem, ale szczególnie przydatne Kopernikowi okazały się profilaktyczne porady Savonaroli dotyczące postępowania w przypadku zarazy. Zalecały one przestrzeganie higieny osobistej (np. częste wietrzenie pomieszczeń lub ich dezynfekcję), unikanie zbiorowisk ludzkich i przyjmowanie odpowiednich leków. Pierwszy z druków zawiera czterdzieści trzy zapiski marginalne. Część z nich jest uczyniona ręką Kopernika. Prawie wszystkie mają związek ze znajdującym się obok tekstem. Często są powtórzeniem jego kilku słów. Jest też kilka podkreśleń w tekście. Poza tym znaleźć można poprawki w poszczególnych słowach. Drugi inkunabuł zawiera kilka podkreśleń w tekście. Czasem narysowana dłoń wskazuje palcem na podkreślone zdanie. Poza tym w inkunabule znajduje się pięćdziesiąt pięć zapisków marginalnych. Zostały wykonane inną ręką niż w pierwszym druku¹³.

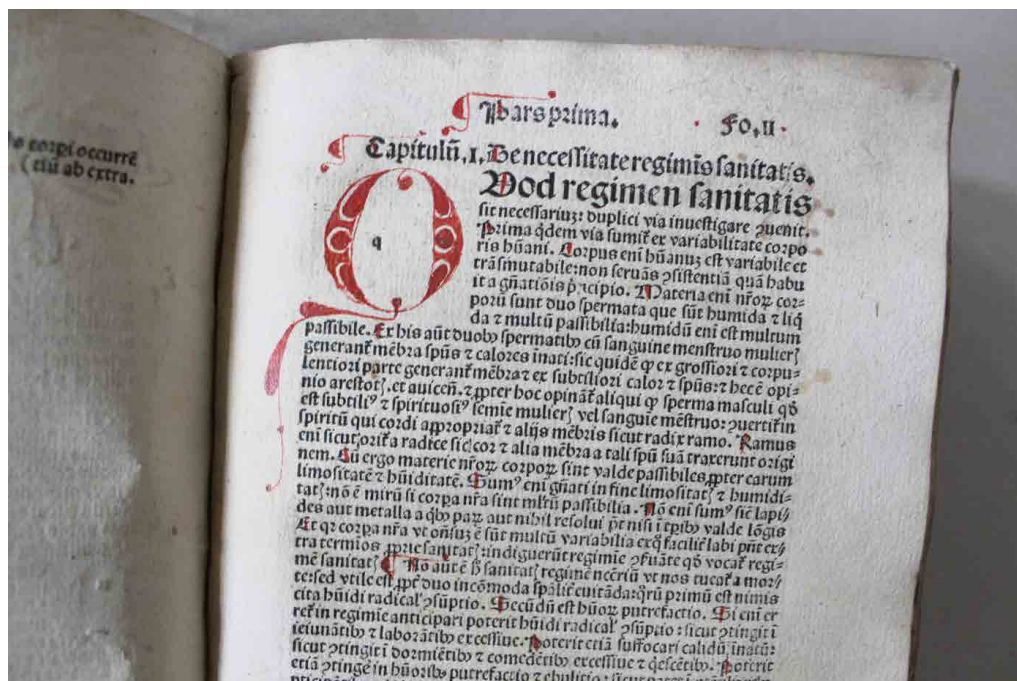
Inkunabuł medyczny w księgozbiorze Biblioteki „Hosianum”

Autorem jedynego inkunabułu o tematyce medycznej w zbiorach Biblioteki WSD MW „Hosianum” w Olsztynie jest Magnusus Mediolanensis (Maino de Maineri)¹⁴. Dzieło nosi tytuł *Regimen Sanitatis*. Zostało wydane w formie *quatro* przez Johanna Ulricha Surganta w oficynie Mikołaja Kesslera¹⁵ w Bazylei w 1493 roku. Tekst jest rubrykowany i ozdobiony czerwonymi inicjałami. Dzieło jest zdefektowane: karta tytułowa została wycięta, brakuje również kart końcowych. O tym, że było czytane, świadczy fakt, że w tekście znajdują się notatki marginalne, rysunki palca wskazującego oraz podkreślenia tekstu. Inkunabuł jest współoprawny z szesnastowiecznym teologicznym dziełem Stanisława Sokołowskiego: *Nuntius salutis sive de Incarnatione* (Kraków 1588). Oprawa woluminu pochodzi z XVI wieku. Została wykonana z tektury obciągniętej brązową skórą cielącą. Motywem zdobniczym są ślepe tłoczenia liniowe i roślinne. W centralnej części górnej okładziny widoczna jest Madonna w promieniach. Na obcięciach kart widnieje napis: „Nuncius Salutis”, „Regimen Sanitatis” oraz dawna sygnatura „217”.

¹³ S. Flis, *Kopernikowski inkunabuł medyczny w Olsztynie*, s. 589-605; S. Konopka, Mikołaj Kopernik wśród lekarzy, s. 18-19; T. Borawska, Dawne książki warmińskie w zbiorach europejskich, s. 185; też, Mikołaj Kopernik i jego świat, s. 336

¹⁴ Żył w latach 1290/1295-1365/1368. Pochodził z Mediolanu. Był lekarzem. Jego najbardziej znanym dziełem jest *Regimen sanitatis*. Traktat powstał między 1331 a 1334 rokiem. Po raz pierwszy został wydrukowany w Leuven w 1482 roku i był wielokrotnie wznawiany w XV wieku – M. Palumbo, Maineri, Maino, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, [http://www.treccani.it/enciclopedia/maino-maineri_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/maino-maineri_(Dizionario-Biografico)/), 11.12.2017.

¹⁵ Urodził się ok. 1445 roku w Bottwar (Wirtembergia). Działał w Bazylei w latach 1483-1510. Drukował dzieła religijne, prawnicze i historyczne. Zmarł po 1519 roku – Nicolaus Kessler, https://de.wikipedia.org/wiki/Nicolaus_Kessler; Nicolaus Kessler, <http://www.ub.unibas.ch/itb/druckerverleger/nicolaus-kessler/>, 9.12.2017

Fot. 1. Inkunabuł medyczny Regimen Sanitatis z 1493 roku

Wolumin ten podarował kanonikowi warmińskiemu Janowi Kreczmerowi¹⁶ proboszcz parafii św. Szczepana w Krakowie Tomasz Plaza¹⁷. Następnie księga została zakupiona za trzydzieści groszy do zbioru kanonika dobromiejskiego Urbana Josta¹⁸.

¹⁶ Żył w latach 1539-1604. Pochodził z Pieniężna, z rodziny mieszczańskiej. Kształcił się w Kolegium Jezuickim w Braniewie i w Akademii Krakowskiej. W 1579 roku przyjął święcenia kapłańskie. Został sekretarzem i kanclerzem bp. Marcina Kromera oraz kanonikiem warmińskim, administratorem komornictwa olsztyńskiego, a następnie wikariuszem generalnym. Po śmierci kard. Andrzeja Batorego został wybrany administratorem „sede vacante” – A. Kopiczko, *Kreczmer (Kretzmer) Jan*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, s. 132-133.

¹⁷ Żył w latach ok. 1512-1593. Był kanonikiem wiślickim i proboszczem kościoła św. Szczepana w Krakowie. Współpracował z bp. Stanisławem Hozjuszem i bp. Marcinem Kromerem, wydając też ich dzieła. Wydawał również księgi liturgiczne dla diecezji polskich. Dzięki niemu do Krakowa zostali sprowadzeni jezuici – W. Urban, Plaza Tomasz, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 26, red. E. Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1981, s. 778-780.

¹⁸ Żył w latach ok. 1559-1629. Urodził się w Ornecie. Studiował w Alumnacie Papieskim w Braniewie. Święcenia kapłańskie przyjął z rąk bp. Marcina Kromera. Był kapłanem kard. Andrzeja Batorego. Został kanonikiem dobromiejskim, a następnie jej dziekanem. Ponieważ miał niespokojny charakter i często powodował konflikty, został w 1604 roku suspendowany. Umarł w czasie wojny szwedzkiej na wygnaniu w Warszawie – A. Kopiczko, Jost Urban, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. J. Guzowski, Olsztyn 1999, s. 65-66.

20 marca 1630 roku Maciej Thil, tynkarz, obywatel Dobrego Miasta, podarował tę książkę wikariuszowi dobromiejskiemu Bartłomiejowi Lericiusowi. W 1636 roku została ona przekazana do biblioteki kolegiaty dobromiejskiej.

Dzieło Maino Maineriego należy do gatunku popularnych w średniowieczu kompendiów medyczno-farmakologicznych, zawierających porady na temat utrzymania zdrowia i przestrzegania zasad higieny. Utwory te nawiązywały do tradycji medycyny Hipokratesa i Galena. Maino Maineri podzielił swoją pracę na pięć części. Pierwsza ma charakter wprowadzający, wyjaśniający cel napisania traktatu, dalsze podają zasady zachowania zdrowia i omawiają środki dostępne lekarzom. Autor w swojej pracy m.in. wskazał, że kąpiel jest skutecznym sposobem na pozbycie się brudu, a utrzymanie całego ciała w czystości jest bardzo ważne. Napisał, że kąpiel oczyści zewnętrzne członki ciała z brudu po ćwiczeniach, dodając również, że woda wypłucze spod skóry nagromadzone odpady procesu trawienego, których nie wydali się poprzez ćwiczenia czy masaże. Już wtedy istniało zatem mocne przekonanie o powiązaniu czynności jedzenia z kąpaniem się i faktycznie tak jest: kąpiel może spowolnić trawienie, powstrzymać biegunkę, ale gdy woda jest zbyt gorąca, może doprowadzić do spowolnienia pracy serca, nudności lub omdlenia. Maino Maineri dał swoim czytelnikom aż pięćdziesiąt siedem zaleceń kąpielowych, różnych dla ludzi starszych, kobiet w ciąży i podróżujących¹⁹.

Szesnastowieczne edycje dzieł pisarzy starożytnych

Na przełomie XV i XVI wieku nastąpił powrót do studiowania oryginalnych dzieł klasyków lekarskich, a przede wszystkim dzieł ojca medycyny Hipokratesa²⁰. Stąd nie może zabraknąć druków pisarzy starożytnych w księgozbiorze Biblioteki „Hosianum”.

Hipokrates (ok. 460-377 p.n.e.) pochodził z rodziny o medycznych tradycjach, praktykujących tę profesję od pokoleń. Był on pierwszym w historii człowiekiem, który stwierdził, że przyczyną chorób są zjawiska naturalne, a nie działania złych duchów czy innych sił nadprzyrodzonych. Choroba jest nie tylko cierpieniem, ale przede wszystkim zaburzeniem czynności. Do jej powstania dochodzi wtedy, gdy któryś z płynów ustrojowych (krew, żółć, czarna żółć, śluz) będzie w mniejszej lub większej proporcji niż w warunkach naturalnych. Hipokrates koncentrował się na konkretnym pacjencie, obserwując objawy jego choroby. Celem obserwacji lekarskiej miało być nie tylko stwierdzenie aktualnego stanu fizycznego chorego, ale także poznanie jego charakteru, sposobu odżywiania, mieszkania, a więc poznanie wszystkiego, co mogłoby wpływać na jego samopoczucie. Leczenie – według Hipokratesa – polega na stosowaniu takich leków i zabiegów, które przywróciłyby zachwiany stan równowagi w układzie czterech soków. Najlepiej przy tym stosować proste środki lecznicze i określone zabiegi. Starożytny medyk opracował też podstawowe zasady etyki lekarskiej, które

¹⁹ A. Rzepiela, *Krakowskie XVI-wieczne edycje Regimen Sanitatis Medicorum Parisiensium Franciszka Mymera, Archiwum Historii i Filozofii Medycyny*, 77 (2014), s. 24; M. Palumbo, Maineri Maino.

²⁰ S. Konopka, *Mikołaj Kopernik wśród lekarzy*, s. 12.

nadal pozostają aktualne. Do dziś lekarze składają tzw. przysięgę Hipokratesa. Chociaż do naszych czasów przetrwał spory zbiór przypisywanych mu tekstów – niemal sześćdziesiąt rozpraw medycznych zebranych pod wspólnym tytułem *Corpus Hippocraticum* – pozostaje sprawą dyskusyjną, które z nich rzeczywiście wyszły spod jego pióra, a które są dziełem naśladowców starających się rozwijać jego idee. W skład *Corpus* wchodzi m.in. pisma: *De aeribus* (O środowisku), *De morbo sacro* (O świętej chorobie), *De victu* (O sposobie życia) i *De natura hominis* (O naturze człowieka)²¹.

Biblioteka „Hosianum” w swoich zbiorach posiada niewielkie dziełko Hipokratesa *De praeparatione hominis* w łacińskim przekładzie Jana Reuchlina²² (Tybinga, Thomas Anshelmus Badensis²³, 1512). Należy ono do *Corpus Hippocraticum*. Zostało wydrukowane w formacie *quatro* i jest oprawione razem z jedenastoma innymi drukami (jako ósmy z dwunastu). Dwa z nich są autorstwa pisarza starożytnego Swetoniusza, inne – pisarzy żyjących od XIV do XVI wieku (Leonardo Bruni, Erazm z Rotterdamu, Marek Antoni Sabellicus, Publiusz Faustus Andrelinus, Jan Reuchlin, Filip Beroaldus, Jakub Wimpfeling). Wolumin został zakupiony w XVI wieku w Zgorzelcu przez niejakiego Pawła. Posiada również sygnet monogramowy króla Fryderyka Wilhelma I Pruskiego (1688-1740), a także dziewiętnastowieczną pieczęć biblioteki uniwersyteckiej w Królewcu. Na marginesach druku znajduje się kilka odręcznych notatek. Oprawa druku pochodzi z XVI wieku. Jest to oprawa mnisza: dębowe deski powleczone częściowo świńską skórą ozdobioną ślepymi tłoczeniami liniowymi i roślinnymi. Karty przybyszowe oraz wyklejki zrobione zostały z łacińskiego druku gramatycznego z XV wieku, zaś zszywki z pergaminowego brewiarza z XIV wieku. Na dłuższych brzegach okładzin zachowały się obie zapinki.

Pliniusz Starszy (23-79) nie był lekarzem ani nawet przyrodnikiem, lecz oficerem i urzędnikiem rzymskim. Jednak jego dzieło *Historia naturalis* przez długie wieki była

²¹ W. Gołembowicz, *Leki bez tajemnic. Od pajęczyny do penicyliny*, Warszawa 1958, s. 45-51; W. Szumowski, *Historia medycyny*, Warszawa 1961, s. 46-56; B. Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie. Część I (od czasów najdawniejszych do połowy XVII wieku)*, Warszawa 1962, s. 75-81; J. Queijo, *Przełom! Jak 10 największych odkryć w historii medycyny pozwoliło ocalić miliony istnień i zmieniło nasz sposób postrzegania świata*, Katowice 2011, s. 27-52; A. Rooney, *Fascynująca medycyna. Od starożytnych szamanów do cudów współczesnej medycyny*, Warszawa 2013, s. 23, 134; T. Brzeziński, *Dawna medycyna i lekarze. Studium kształtowania zawodu*, w: *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, Warszawa 2014, s. 38-40; tenże, *Zdrowie i choroba w starożytności i średniowieczu*, w: tamże, s. 88-90; A. Drygas, *Narodziny leku. Dawne terapie. Lek i jego formy, sposoby wytwarzania i dystrybucji*, w: tamże, s. 187-189.

²² Żył w latach 1455-1522. Był niemieckim humanistą i hebraistą oraz znawcą języka greckiego i łacińskiego. Zapoczątkował chrześcijańskie studia nad hebrajskim jako językiem Biblii. Krytycznie postrzegał reformację i przeciwstawiał się rozłamowi w Kościele – M. Jakubów, Reuchlin Johannes, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, red. S. Wilk, Lublin 2012, k. 38-39.

²³ Żył w latach ok. 1470-ok. 1523. Był jednym z najważniejszych drukarzy książek humanistycznych w Niemczech – Thomas Anshelmus Badensis, <http://baden-geotouren.com/zeitzeugen/thomas-anshelm.html>, 9.12.2017.

najbardziej autorytatywnym źródłem informacji dla uczonych, przyrodników, filozofów i lekarzy. Pliniusz do napisania tego dzieła wykorzystał inne opracowania. Nie jest to więc praca oryginalna, lecz raczej kompilacja. Stąd wiadomości tam zawarte są często bezkrytyczne i niesprawdzone, niemniej zawierają wiele ciekawostek. Właściwy dział lekarski w *Historii naturalnej* rozpoczyna się w księdze dwudziestej. Dzieło Pliniusza było standardowym źródłem wiedzy o surowcach leczniczych pochodzenia roślinnego, zwierzęcego i mineralnego, wraz ze sposobami robienia z nich prostych leków. Informacje o lekach pochodzenia roślinnego zamieścił autor w księgach 20-27 (ok. 1 000), o lekach pochodzenia zwierzęcego w księgach 28-32, a o lekach pochodzenia mineralnego w księgach 33-37. Pliniusz wymienił również środki kosmetyczne, odkażające i trzeźwiące²⁴.

Biblioteka „Hosianum” ma cztery wydania *Historii naturalnej* Pliniusza Starszego. Jednak wydania z 1535 i 1543 roku zawierają tylko księgę II z komentarzem Jakuba Milicha, która nie dotyczy medycyny.

Pierwsze kompletne wydanie *Historii naturalnej* zostało wydane w słynnej oficynie Jana Frobenia²⁵ w Bazylei w 1525 roku. Liczy ponad 750 stron wydrukowanych w formacie *folio*. Wolumin należał do prepozyta Kolegiaty Dobromiejskiej Pawła Snopka²⁶. Świadczy o tym wpis z 1530 roku. Księga trafiła później do Biblioteki Kolegiaty w Dobrym Mieście. Oprawa woluminu pochodzi z XVI wieku. Została wykonana z desek obciążniętych ciemnobrązową skórą. Pochodzi z warsztatu introligatorskiego Macieja z Przasnysza, zwanego również Mistrzem Główek Anielskich²⁷. Została wykonana w czasie bliskim wydaniu druku. Wskazuje na to w pierwszej kolejności zaawansowany poziom italianizacji złożonej dekoracji, na którą składa się głównie rama ornamentalna z arabeską, narożnikowe ćwierć-medaliony z tzw. trójliściami włoskimi

²⁴ W. Szumowski, *Historia medycyny*, s. 77; B. Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie*, s. 95-96; A. Drygas, *Narodziny leku*, s. 180-181; Z. Beła, *Wybrane starodruki w Bibliotece Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, *Forum Bibliotek Medycznych*, 1 (2015), s. 114-115

²⁵ Żył w latach 1460-1527. Działal w Bazylei, drukując m.in. dzieła św. Augustyna i prace humanistów. Wydał ok. 320 druków, bogato zdobionych drzeworytami. Była to jedna z najznakomitszych drukarni renesansu, tworząca wzór książki renesansowej. Po Janie firmę przejął jego syn Hieronim, a następnie Jan Herwagen (drugi mąż wdowy po Janie) i jego syn Ambroży – już pod nazwą Officina Frobeniana – B. Bienkowska, *Książka na przestrzeni dziejów*, Warszawa 2005, s. 324.

²⁶ Urodził się po 1480 roku w Jezioranach. Przebywał na dworze biskupa warmińskiego Fabiana Łużyńskiego, będąc jego kapłanem, szafarzem oraz ekonomem dominium. Bp Maurycy Ferber mianował go kanonikiem dobromiejskim, a następnie prepozytem kapituły. Spisał najstarszą księgę rachunkową biskupstwa (*Ratio economi mense episcopalis Warmiensis*, 1533). Był również bliskim współpracownikiem bp. Jana Dantyszka. Zgromadził bogaty księgozbiór, który zapisał kolegiacie w Dobrym Mieście. Zmarł w 1554 roku – A. Kopiczko, *Snopek Paweł*, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, s. 103

²⁷ A. Wagner, *Włoskie wpływy w polskim introligatorstwie XV-XVI wieku*, w: *Tegumentologia polska dzisiaj*, red. A. Wagner, Toruń 2015, s. 88-91

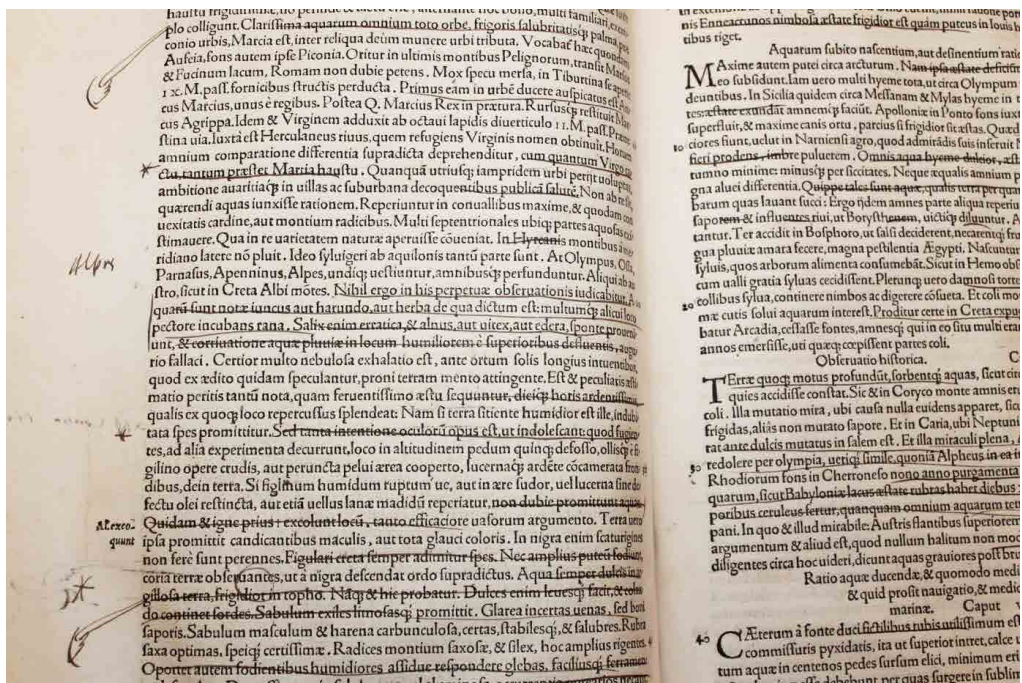
(*trifogli italiani*), a także – wywodzące się z tradycji zdobnictwa introligatorskiego we Włoszech – uskrzydłone główki anielskie o renesansowej stylizacji. Do elementów charakterystycznych dla krakowskiego introligatorstwa tego czasu należy zaś centralny medalion ze św. Jerzym walczącym ze smokiem. W medalionie na drugim planie widoczna jest klęcząca księżniczka, która miała zostać ofiarowana smokowi. Powyżej zwierciadła górnej okładziny widnieje napis: „C. PLINII”, a poniżej: „HISTORIAE”. Tłoczenia zwierciadła i napis są złożone. Ramka zewnętrzna ozdobiona jest ślepym tłoczeniem liniowym. Na dłuższych brzegach okładek pozostały jedynie ślady zapinek. Na dolnym obcięciu bloku widnieje napis: „C: PLINII HISTORIA”.

Wydanie *Historia naturalis* z 1535 roku powstało w Bazylei jako owoc współpracy Jana Frobenia i jego syna Hieronima oraz Jana Herwagena i Mikołaja Episcopiusa (zięć Andreasa Cratandera). Wolumin należał w II połowie XVII wieku do Michała Elsnera²⁸, zaś na przełomie XVII i XVIII wieku do kanonika dobromiejskiego Pawłowskiego. W XVIII wieku księga została włączona do księgozbioru Kurii Biskupiej we Fromborku. Oprawa woluminu wydrukowanego w formacie *folio* pochodzi z XVI wieku. Są to deski obleczone świńską skórą ozdobioną bogatymi tłoczeniami liniowymi, roślinnymi i postaciowymi. W zdobieniach wykonanych radełkiem znajdują się przedstawienia Adama i Ewy, węża miedzianego, Ukrzyżowanego, Zmartwychwstałego, św. Piotra i św. Pawła. Zachowała się jedna zapinka. Na grzbiecie przyklejono kartkę z napisem: „Plinii Secundi Historia mundi 1535”. W woluminie znajdują się trzy skrawki *Tabula Festivitatum Partis Estivalis*, wycięte z *Sermones* (ok. 1500 roku). Druk nosi liczne ślady krytycznego czytania: podkreślenia, przekreślenia, rysunki palca wskazującego i notatki na marginesach. W prawym dolnym rogu wyklejki górnej okładziny jest naklejona kartka, świadcząca o tym, że książka, wraz z wieloma innymi, po zakończeniu II wojny światowej została wywieziona do Moskwy, a potem zwrócona Bibliotece Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie²⁹.

Kolejnym pisarzem starożytnym, którego dzieło medyczne znajduje się w księżnicy seminaryjnej jest Pedanius Dioskurides (ok. 40-ok. 90). Pochodził on z Grecji, ale działał w Rzymie w czasach Klaudiusza i Nerona. Uczestnicząc jako lekarz w wyprawach wojennych z legionami rzymskimi, miał okazję bliżej poznać rozmaite kraje i ich przyrodę, dzięki czemu wzbogacił swe wiadomości botaniczne i farmakognostyczne. Przede wszystkim jednak poznał wiele leków różnych krajów, które następnie opisał w dziele *Peri hylesiatrikes* (*De materia medica*). W ten sposób powstało wiekopomne dzieło, które zdetronizowało całą wcześniejszą literaturę z tej dziedziny. *Środki me-*

²⁸ Urodził się w Skolitach ok. 1655 roku. Po ukończeniu Alumnatu Papieskiego w Braniewie przyjął święcenia kapłańskie w 1681 roku. Był m.in. kapelanem w Lechowie i Elblągu – A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej latami 1525-1821*, cz. 2: Słownik, Olsztyn 2000, s. 64

²⁹ Więcej na ten temat m.in.: T. Garwoliński, *Powojenne dzieje Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie*, s. 471-479. Wpis został zrobiony na maszynie, a brzmi: „Плиний Младший. История мира. 1535 г. 2 тома.”.

Fot. 2. Ślady lektury z dzieła Historia naturalis Pliniusza Starszego z 1535 roku

dyczne Dioskoridesa było dziełem bardzo popularnym i użytecznym w kształceniu medyków, o czym świadczą przekłady na język łaciński, arabski, syryjski, turecki, hebrajski, francuski, niemiecki i angielski. Po raz pierwszy zostało wydrukowane w 1478 roku i często wznawiane. Praca zawiera opisy wszystkich znanych autorowi surowców leczniczych roślinnych, zwierzęcych i mineralnych oraz sposobów ich zastosowania w lecznictwie. Wartość dzieła podnosi fakt, że autor sam zbierał rośliny lecznicze, opisywał je, podawał synonimy, sposoby przechowywania, przerabiania i przygotowywania z nich leków, a wreszcie dawkowania i działania. Wszystko to podane zostało w sposób bardzo dokładny i krytyczny. Spora część jest poświęcona uprawie winorośli i sporządzaniu win leczniczych Księga I zawiera opis drzew dających olejki aromatyczne, żywice, balsamy i owoce; księga II – opis zwierząt i zwierzęcych środków leczniczych (miód, mleko, tłuszcz); księga III – opis korzeni, ziół, kłaczy, nasion i wyciągów z nich otrzymywanych; księga IV – opis pozostałych korzeni, grzybów, gąbek; księga V – opis winorośli, wina i minerałów³⁰.

³⁰ W. Gołembowicz, *Leki bez tajemnic*, s. 51; W. Szumowski, *Historia medycyny*, s. 77-78; *Kronika medycyny*, red. M.B. Michalik, Warszawa 1994, s. 48; A. Rooney, *Fascynująca medycyna*, s. 151; A. Drygas, *Narodziny leku*, s. 178-180; Z. Bła, *Wybrane starodruki w Bibliotece Muzeum Farmacji*, s. 110-111.

Biblioteka „Hosianum” posiada dzieło Dioskuridesa *De medica materia* w bazyilejskim wydaniu z 1539 roku. Praca została przetłumaczona z języka greckiego na łaciński przez botanika i lekarza Jana Ruela³¹, a wydrukowana w formacie *octavo* w oficynie Michaela Isengrina³². Wolumin został odkupiony od Mateusza Behma³³ przez kanonika dobromiejskiego Szymona Langa³⁴ i pozostawał w jego księgozbiorze, by następnie zasilić zbiory Biblioteki Kolegiackiej w Dobrym Mieście. Oprawa druku pochodzi z XVI wieku. Została wykonana z łacińskiej makulatury drukarskiej obciążonej świńską skórą ozdobioną ślepymi tłoczeniami. W centralnej części górnej okładziny widnieje postać z herbem i literami H H, zaś na dolnej okładzinie – postać z herbem i literami H I. W obramowaniach obu okładek znajdują się postacie Izajasza, św. Pawła, Madonny z Dzieciątkiem i Dawida wraz z napisami w języku hebrajskim i łacińskim oraz motywami roślinnymi.

Szesnastowieczne edycje druków pisarzy z okresu średniowiecza i nowożytności

Paweł z Eginy (ok. 625-ok. 690) był Grekiem z pochodzenia, więc zalicza się go do lekarzy kręgu bizantyjskiego. Napisał po grecku niezwykle cenione siedmiotomowe kompendium medyczne. Mimo niezwykle skondensowanej treści, należy je uznać za najbardziej oryginalne, kompletne i kompetentne naukowo spośród różnych opracowań innych autorów bizantyjskich. Oprócz wielu oryginalnych opisów zawiera również wiele poglądów zaczerpniętych z prac Galena i Oribasiusa. Zawarty w księdze VI wykład chirurgii przez kilka wieków był podstawą nauki operacyjnej. Dzieło Pawła z Eginy było tłumaczone na wiele języków, najwcześniej na łaciński i arabski³⁵.

³¹ Żył w latach 1474-1532. Był lekarzem i botanikiem. Doskonale znał łacinę i grekę. Tłumaczył dzieła Dioskuridesa. Uważany jest za pierwszego botanika, który opisał wszystkie znane rośliny (1536) – Ruel Jan, <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%8E%D1%8D%D0%B%D1%8C,%D0%96%D0%B0%D0%BD>, 9.12.2017.

³² Żył w latach 1500-1557. Działal w Bazylei w latach 1531-1557. Drukował wiele dzieł autorów klasycznych, m.in. Arystotelesa, Izokratesa, Plutarcha, Galena. Jego znakiem drukarskim była palma – Michael Isengrin, <http://www.ub.unibas.ch/itb/druckerverleger/michael-isengrin/>; Michael Isengrin, https://gallerease.com/en/artists/michael-isengrin_a8e541d891b2; 8.12.2017.

³³ Urodził się w 1594 roku w Dobrym Mieście. Świecenia kapłańskie przyjął z rąk biskupa warmińskiego Szymona Rudnickiego. Był kapłanem w Bisztynku. Zmarł w 1653 roku – A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej latami 1525-1821*, cz. 2, s. 19.

³⁴ Pochodził w Pieniężna. Był proboszczem w Płoskini, a następnie kanonikiem dobromiejskim. Założył fundację, która pomagała chorym przybyzszom. Swoją bibliotekę zapisał kolegiacie. Zmarł w 1669 roku – A. Kopiczko, Lang Szymon, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, s. 74.

³⁵ W. Szumowski, *Historia medycyny*, s. 105-106; B. Seyda, *Dzieje medycyny w zarysie*, s. 122; S. Orgelbrand, *Encyklopedia Powszechna z ilustracjami i mapami*, t. 1: od litery A do Azur, Warszawa 1898, s. 54; P.M. Dunn, Paulus Aegineta (625-690 AD) and Byzantine medicine, *Archives of Disease in Childhood*, 77 (1997), s. 155-156; A. Rooney, Fascynująca medycyna, s. 171-172; W. Brzeziński, *Medycyna zabiegowa*, w: *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, s. 153

Biblioteka „Hosianum” w swoich zbiorach ma greckie wydanie dzieła Pawła z Egi-ny: *Iatrou aristou, biblia hepta (Medici optimi, libri septem)*, wydrukowane w formacie *folio* przez Andreasa Cratandera³⁶ w 1538 roku w Bazylei. Wolumin należał w 1539 roku do Andrzeja Aurifabera z Wittenbergi, a następnie znalazł się w księgozbi-orrze króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I, o czym świadczy sygnet monogramowy „FWR”. Oprawa pochodzi z XVI. Została zrobiona z tektury powleczonej świńską skórą ozdobioną ślepymi tłóceniami wykonanymi radełkiem z motywami linowymi, roślinnymi i figuralnymi (Hercules, Septimus Severus, Fridricus Dux Saxoniae, An-tonius, Ruspert). W bordiurze otaczającej zwierciadło górnej okładziny znajdują się inicjały „A G” oraz data „1540”. Po zapinkach pozostały jedynie ślady. Na grzbiecie oprawy znajduje się napis: „PAVLVS AEGINETA”.

Marco Gatinaria (1442-1496) był lekarzem, który zajmował się również filozofią. Od 1467 roku był związany z Pawią. Napisał ponad 100 prac³⁷. Biblioteka seminaryjna w Olsztynie ma w swoich zbiorach dzieło *De remediis morborum omnium particula-ribus...: Huic... accessurunt De curandis febribus...*, wydane w Wenecji w oficynie Giovanniego Griffio³⁸ w 1559 roku. Wolumin w formacie *octavo* należał do kanonika dobromiejskiego Urbana Josta, a następnie wzbogacił bibliotekę kolegiacką. Wewnątrz druku, na marginesach widnieją ślady lektury w postaci odręcznych zapisków. Oprawa druku pochodzi z XVI wieku. Jest to tektura makulaturowa z niemieckiego rękopisu z XV wieku o treści ascetycznej obleczona w brązową skórę cielącą ozdobioną ślepymi tłóceniami liniowymi, roślinnymi, plecionkowymi i medalionowymi. Zszywka użyta do oprawy pochodzi z pergaminowego gradułu z XIV wieku. Na bocznym obcięciu kart widnieje napis: „Remedia morborum”.

Girolamo Fracastoro (1478-1553) był włoskim lekarzem, astronomem i poetą. W historii medycyny znany jest z naukowego opracowania wyników medycznych ob-serwacji dotyczących rozprzestrzeniania się epidemii. Spostrzeżenia te zaowocowały powstaniem wręcz wizjonerskiej teorii chorób zakaźnych. Opisał ją w dziele *De con-tagione et contagiosis morbis* (1543). Przyczyną tych schorzeń są niewidoczne gołym okiem *semina morbi* (nasiona choroby). Mogą się one przenosić: *per contactum* (przez styczność), *per pneumam* (przez zarażone powietrze) oraz *per fomitem* (przez przed-mioty, pokarm, wodę). Fracastor opisał cały szereg chorób zakaźnych. Jego koncepcje

³⁶ Żył w latach 1480-1540. Był szwajcarskim drukarzem, wydawcą i księgarzem. Działal w Bazylei w la-tach 1518-1540. Wydał co najmniej 150 druków, głównie w języku łacińskim i greckim – F. Hieronymus, Cratander, Andreas, w: *Historisches Lexikon der Schweiz*, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D41533.php>; Andreas Cratander, <http://www.ub.unibas.ch/itb/druckerverleger/andreas-cratander/>, 11.12.2017.

³⁷ F.H. Garrison, *History of medicine*, Philadelphia – London 1967, s. 167

³⁸ Żył w latach 1518-1576. Miał oficynę wydawniczą w Niemczech, potem w Paryżu i Lionie, a następnie w Wenecji i Padwie. Wydrukował prawie 400 dzieł – P. Tinti, Griffio, Giovanni, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-griffio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-griffio_(Dizionario-Biografico)/), 11.12.2017.

Fot. 3. Karta z dzieła Opera omnia Girolamo Fracastora z 1555 roku

odegrały istotną rolę w zwalczaniu epidemii dżumy, jaka nawiedziła Wenecję w latach 1575-1577. Na nich oparły swe działania władze sanitarne miasta.

Będąc pod wrażeniem epidemii kiły w Europie, Fracastor napisał też poemat pod tytułem *Syphylis sive morbus gallicus* (1530). Przedstawił w tym utworze dzieje swawolnego pasterza o imieniu Syphylis, który został ukarany przez bóstwo okropną chorobą. Opis zmian chorobowych był inspirowany wyglądem zmian kiłowych. Spowodowało to, że z biegiem lat choroba ta otrzymała nazwę „syfilis”, pochodzącą od imienia pastuszka³⁹.

³⁹ S. Konopka, Mikołaj Kopernik wśród lekarzy, s. 13; W. Szumowski, Historia medycyny, s. 242; B. Seyda, Dzieje medycyny w zarysie, s. 144-146; F.H. Garrison, History of medicine, s. 232-233; A.S. Lyons, J. R. Petrucelli, Ilustrowana historia medycyny, Warszawa 1966, s. 376, 549; H. Goerke, Arztund Heilkunde, Köln 1998, s. 47,81; A. Rooney, Fascynująca medycyna, s. 65; T. Brzeziński, Hi-

Biblioteka „Hosianum” ma w swoim zabytkowym zbiorze dzieło Fracastora *Opera omnia* wydane w Wenecji w oficynie spadkobierców Lucantonio Giunti⁴⁰ w 1555 roku. Wolumin, wydrukowany w formacie *quatro*, zawiera m.in. wspomniane wcześniej dzieła oraz dołączone oracje Andrei Navagero⁴¹. Należał do księgozbioru króla pruskiego Fryderyka Wilhelma I, o czym świadczy sygnet monogramowy. Oprawa pochodzi z XVI wieku. Została wykonana z tektury powleczonej świńską skórą ozdobioną ślepymi tłoczeniami liniowymi, plecionkowymi i medalionowymi. Na grzbiecie oprawy widnieje autor dzieła: HIE: FRA=//CA=//STO=//RIUS.

Jean-François Fernel (1497-1558) zajmował się fizjologią i astronomią. Był wielkim zwolennikiem poglądów Galena, które dostosował do ówczesnego stanu wiedzy. Dokonał syntezy ówczesnych wiadomości z zakresu fizjologii, uważając ją jako naukę o czynnościach ciała. Był autorem nazw „fizjologia” i „patologia” oraz siedmiu ksiąg z zakresu fizjologii i siedemnastu ksiąg z patologii. Napisał też dwie księgi o ukrytych przyczynach rzeczy. Jako fizjolog pierwszy opisał kanał rdzenia kręgowego. Na sekcjach wykazał różnorodność wyglądu narządów zależnych od chorób. Prawdopodobnie jako pierwszy zaobserwował, że komory serca kurczą się, a wówczas tętnice rozszerzają się, ponieważ wchodzi do nich krew i „pierwiastki życia”. Duża popularność i opinia o jego umiejętnościach spowodowała, że został osobistym lekarzem króla Nawarry Henryka II i Katarzyny Medycejskiej⁴².

Biblioteka seminarium duchownego w Olsztynie ma w swoich zasobach dzieło Fernela: *Universa Medicina*, wydane w Paryżu w 1567 roku, w oficynie Andreasa Wechela⁴³. W tekście znajdują się liczne glosy łacińskie oraz krótkie zapiski łacińskie na tylnej wyklejce i karcie przybyszowej. Oprawa druku wydanego z formacie *folio* pochodzi z XVI wieku. Są to deski obciążone ciemnobrązową skórą ozdobioną zło-

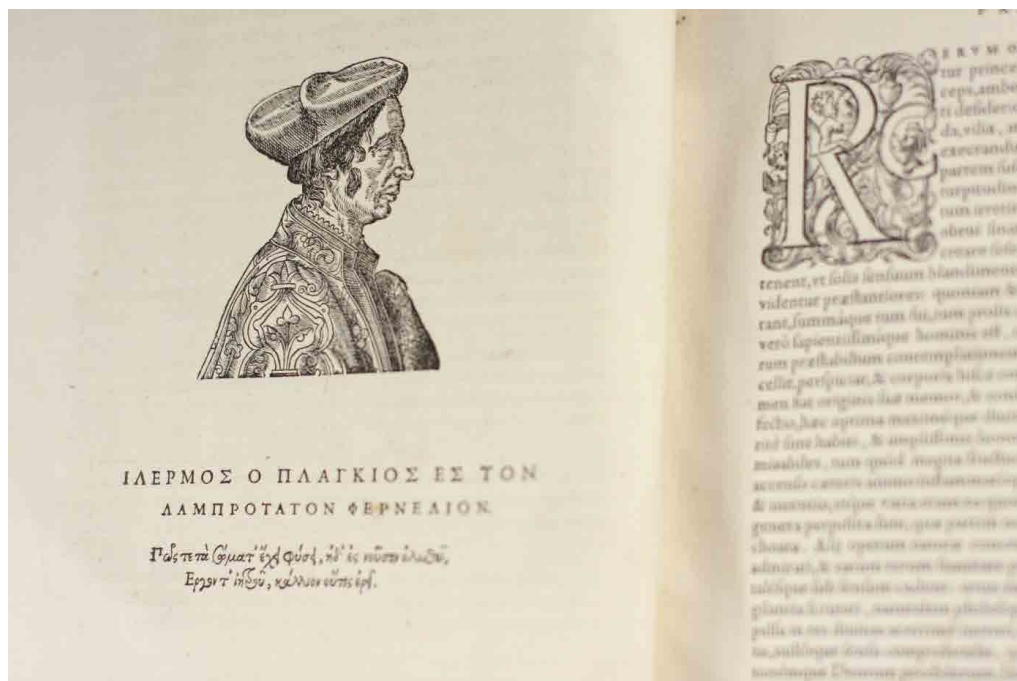
giena indywidualna i społeczna, choroby zakaźne i walka z nimi, w: Historia medycyny, red. T. Brzeziński, s. 227; Kronika medycyny, s. 121.

⁴⁰ Żył w latach 1457-1538. Był wydawcą i drukarzem działającym w Wenecji, ale pod koniec życia udało mu się rozszerzyć działalność na inne kraje Europy (Włochy, Niemcy, Francja, Hiszpania, Portugalia) – M. Ceresa, Giunti, Lucantonio, il Vecchio, w: Dizionario Biografico degli Italiani, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giunti-lucantonio-il-vecchio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giunti-lucantonio-il-vecchio_(Dizionario-Biografico)/), 11.12.2017

⁴¹ Żył w latach 1483-1529. Był włoskim poetą, oratorem i botanikiem. Zajmował się edycją tekstów klasycznych. Był opiekunem biblioteki San Marco. Był też ambasadorem republiki weneckiej w Madrycie i we Francji – I. Melani, Navagero, Andrea, w: Dizionario Biografico degli Italiani, [http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-navagero_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-navagero_(Dizionario-Biografico)/), 11.12.2017.

⁴² B. Seyda, Dzieje medycyny w zarysie, s. 202; F.H. Garrison, History of medicine, s. 232-233; A.S. Lyons, J.R. Petrucelli, Ilustrowana historia, s. 376; M. Nowacka, Filozoficzne konteksty medycyny. Ujęcie historyczne od starożytności do końca XVIII wieku, Białystok 2012, s. 118; Kronika medycyny, s. 144.

⁴³ Należał do rodziny szesnastowiecznych drukarzy. Działal w Paryżu. Jako zwolennik hugenotów uciekł z Francji i osiadł we Frankfurcie nad Menem. Zmarł w 1581 roku – Wechel, Andreas, <https://thesaurus.cerl.org/record/cnp01115455>, 11.12.2017.

Fot. 4. Podobizna Jean-François Fernela na karcie jego dzieła wydanego w 1567 roku

conymi tłoczeniami. Na obcięciu bloku widnieje liczba 98 oraz litera M. Litera ta może oznaczać rodzinę Mortęskich, a nawet być może jej najbardziej znaną reprezentantkę: księżną Magdalenę Mortęską (1554-1631)⁴⁴. Zdaje się to potwierdzać superekslibris rodziny Mortęskich na górnej okładzinie. Herb Orle Nogi lub Orlik przedstawia dwie

⁴⁴ Pochodziła z rodziny bogatej szlachty z Prus Królewskich. Jej ojciec, Melchior, był podkomorzym malborskim, a matka, Elżbieta, była siostrą biskupa chełmińskiego Piotra Kostki. Była spokrewniona ze św. Stanisławem Kostką oraz Anną Jagiellonką, żoną Stefana Batorego. Posiadłością rodziny była wieś Mortęgi koło Lubawy. Wbrew zakazowi ojca wstąpiła do chełmińskiego klasztoru benedyktynek. Tydzień po złożeniu ślubów wieczystych została księżnią tego klasztoru. Wyprowadziła zakon z kryzysu, w jakim znalazł się w czasie reformacji. W „reformie chełmińskiej” benedyktynek kładła szczególny nacisk na wykształcenie mniszek, które musiały nauczyć się czytania i pisania po polsku i po łacinie. Ożywiła duchowość poprzez wprowadzenie medytacji i rozmyślań, ograniczyła zarazem zbyt surowe zalecenia ascetyczne. Jednym z zadań klasztorów stało się prowadzenie edukacji dla dziewcząt z nauką czytania, pisania, rachunków, śpiewu i robót ręcznych. Szkoły te przyczyniły się do rozwoju oświaty wśród kobiet pochodzenia szlacheckiego i mieszczańskiego. Kongregacja chełmińska za życia Magdaleny liczyła ponad dwadzieścia klasztorów – K. Górski, *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce. Część pierwsza 966-1795*, Lublin 1962, s. 70-99; tenże, *Matka Mortęska*, Kraków 1971; tenże, *M. Magdalena Mortęska i jej rola w reformie trydenckiej w Polsce*, *Nasza Przyszłość*, 34 (1971), s. 131-176.

skrzyżowane orle nogi, zwrócone pazurami w dół⁴⁵. Godło rodu Mortęskich na oprawie jest otoczone ozdobnym wieńcem.

Szesnastowieczny klocek, wśród czterdziestu dwóch druków, zawiera cztery niewielkie traktaty autorów działających w II połowie XVI wieku. Są to następujące prace: 1) Duncanus Liddelius⁴⁶, Elias Bonvinus⁴⁷: *De medicina eiusque partibus et methodis in disciplinis* (Helmstedt, Jakob Lucius, 1597); 2) Franciscus Parcovius⁴⁸, Christianus Hasthaeus: *De phthisi eiusque curatione* (Helmstedt, Jakob Lucius, 1596); 3) Ioannes

⁴⁵ Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza, t. 6, Lipsk 1841, s. 470-479.

⁴⁶ Duncan Liddel żył w latach 1561-1613. Był szkockim matematykiem, lekarzem i filozofem. Studiował we Frankfurcie nad Odrą, gdzie za sprawą znajomości z rodakiem Johannesem Craigusem (późniejszym lekarzem nadwornym Jakuba VI), podjął naukę matematyki, filozofii i medycyny. W sferze jego zainteresowań znajdowały się również prawa rządzące ruchami ciał niebieskich, które próbował wyjaśnić zgodnie z trzema różnymi hipotezami Ptolemeusza, Kopernika i Tycho Brahe, tocząc jednocześnie spory w dziedzinie astronomii z ostatnim z wymienionych. Liddel skierował w pełni swoją uwagę w stronę medycyny dopiero po uzyskaniu tytułu doktora w tej dziedzinie na Uniwersytecie w Helmstedt. Sławę z zakresu medycyny przyniosło mu dzieło *Disputationes medicinales Duncani Liddellii Scoti, Phil. et Med. Doctoris et Professoris Publici in Academia Julia Helmaestadtii*. Jest to czterotomowy zbiór tez i dysput publicznych prowadzonych wraz z uczniami, który zadekował jako znak wdzięczności J. Craigusowi. Innym szerzej znanym dziełem jest *Ars Medica, succincte et perspicue explicata*, opublikowane w 1607 roku w Hamburgu – W. Spiess, P. Zimmermann, *Album Academiae Helmstadiensis. Personen- und Ortsregisterzu Band I (1572-1636)*, Hannover 1955, s. 41; A. Patrick, *The Scottish Society of the History of Medicine (Founded April, 1948). Report of proceeding. Session 1961-62*, <http://sshm.ac.uk/wp-content/uploads/2013/08/PROCEEDINGS-SESSION-1961-1962.pdf>, s. 24-26, 21.05.2016; R. Chambers, *A biographical dictionary of eminent Scotsmen*, vol. 6, Glasgow – Edinburgh – London 1854, s. 446-448; A. Grzybowski, L. Bieganowski, A. Wróblewski, A. Pięta, M. Pugaczewska, *Autorzy dzieł medycznych z XVI wieku Biblioteki „Hosianum”*, w: *Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae*, s. 237.

⁴⁷ Elias Bonvinus żył a latach 1576-1612. Był lekarzem pochodzącym z Breslau (dzisiejszy Wrocław). Tajniki wiedzy medycznej zdobywał w Padwie, Montpellier, Lejdzie i Breslau, gdzie w 1620 roku opublikował swe najslawniejsze dzieło *De Theriaca liber*. W latach 1595-1598 studiował na Uniwersytecie w Helmstedt, gdzie uzyskał tytuł doktora – C. Zonta, *Schlesier an italnischen Universitäten der Frühen Neuzeit 1526-1740*, http://www.rathay-biographien.de/Diverses/Schlesier_in_Buffalo/zonta.pdf, s. 166, 26.05.2016; W. Kaczorowski, *Śląscy lekarze XV-XVII wieku. Źródła biograficzne do dziejów medycyny na Śląsku*, *Kwartalnik Opolski*, 2 (1996), s. 49-62; A. Grzybowski, L. Bieganowski, A. Wróblewski, A. Pięta, M. Pugaczewska, *Autorzy dzieł medycznych*, s. 237.

⁴⁸ Franz Parcovius żył w latach 1560-1611. W 1583 roku ukończył studia matematyczne. Trzy lata później został powołany na stanowisko profesora matematyki na tamtejszym uniwersytecie, jednak po uzyskaniu tytułu doktora medycyny przeniósł się na wydział lekarski. Pełnił funkcję lekarza domowego księcia Brunswiku Henryka Juliusza von Braunschweig-Wolfenbüttel – W. Spiess, P. Zimmermann, *Album Academiae Helmstadiensis*, s. 51; Ch. Magin, *Akademische Epigrafik? Zu den historischen Inschriften der Universitäten Rostock und Greifswald*, w: *Rostocker Studien zur Universitäts geschichte*, Band 8: *Tochte roder Schwester – die Universität Greifswald aus Rostocker Sicht: Referate der interdisziplinären Ringvorlesung des Arbeitskreises “Rostocker Universitäts- und Wissenschafts geschichte” im Winter semester 2006/07*, hrsg. von H.-U. Lammel, G. Boeck, Rostock 2010, s. 110-111; A. Grzybowski, L. Bieganowski, A. Wróblewski, A. Pięta, M. Pugaczewska, *Autorzy dzieł medycznych*, s. 237-238

Sifridus⁴⁹, Engelhardus Adelphius⁵⁰: *De partium humani corporis differentiis generatim* (Helmstedt, Jakob Lucius, 1595); 4) Ioannes Sifridus, Adamus Luchtenius⁵¹: *De partium humani corporis Similaribus, spermaticis et sanguineis* (Helmstedt, Jakob Lucius, 1596). Wśród współoprawnych druków przeważają rozprawy profesorów uniwersytetu w Helmstedt. Zostały wydane w formacie quatio w latach 1584-1597, w większości w Helmstedt, ale także w Ingolstadt, Lipsku, Wittenberdze, Strasburgu i Kopenhadze. Wolumin należał na przełomie XVI i XVII wieku do Jerzego Zestera, profesora w Helmstedt oraz Mikołaja Valba, doktora obojga praw. W XVIII wieku książka była własnością kanonika warmińskiego Joachima Kalnassyego⁵². Oprawa woluminu pochodzi

⁴⁹ Johann Sifrid żył w latach 1556-1623. Rozpoczął bezpłatnie studia na Wydziale Sztuki Uniwersytetu w Helmstedt, jeszcze przed jego uroczystym otwarciem. Profesor medycyny J. Bökel przekazał go do nauczania swojemu synowi i już wtedy zainteresował go medycyną. W 1578 roku związał się z nowopowstałym Wydziałem Lekarskim, gdzie pracował nieprzerwanie aż do śmierci. 15 grudnia 1580 uzyskał tytuł magistra, a od listopada 1582 roku objął fakultet filozoficzny i niespełna rok później, został mianowanym profesorem fizyki, matematyki, jak również anatomii. Jego główne zainteresowania skierowane były teraz w kierunku medycyny. W 1587 roku objął stanowisko lekarza miejskiego w Wernigerode. Każde kolejne doświadczenie upewniało go w zamiłowaniu do anatomii. W listopadzie 1592 został mianowany doktorem nauk medycznych. W kolejnych latach dzięki ciężkiej pracy pięciokrotnie był prorektorem i jedenaście razy dziekanem Wydziału Medycznego – H. Hafmeister, Fakultät der Universität Helmstedt in den J. 1576-1713, w: P. Zimmerman, Jahrbuch des Geschichtsvereins für das Herzogtum Braunschweig, Wolfenbuettel 1910, s. 132; W. Spiess, P. Zimmermann, Album Academiae Helmstadiensis, s. 1, 65; A. Grzybowski, L. Bieganowski, A. Wróblewski, A. Pięta, M. Pugaczewska, Autorzy dzieł medycznych, s. 238.

⁵⁰ Engelhardus Adelphius był związany z Wydziałem Lekarskim Uniwersytetu w Helmstedt w latach 1590-1592 – H. Hafmeister, Fakultät der Universität Helmstedt in den J. 1576-1713, s. 132; W. Spiess, P. Zimmermann, Album Academiae Helmstadiensis, s. 1, 65; A. Grzybowski, L. Bieganowski, A. Wróblewski, A. Pięta, M. Pugaczewska, Autorzy dzieł medycznych, s. 238.

⁵¹ Adam Luchten żył w latach 1570-1631. Studiował w latach 1592-1593 na Wydziale Lekarskim uniwersytetu w Helmstedt, gdzie 5 listopada 1599 roku otrzymał tytuł doktora medycyny. Kilka miesięcy później został profesorem etyki, a od 17 stycznia 1600 roku – wykładowcą medycyny. W latach 1603-1612 pracował jako profesor filozofii, fizjologii, fizyki oraz medycyny. W grudniu 1603 roku objął stanowisko dziekana, które utracił w 1607 roku. Przez kilka lat prowadził własny gabinet i opuścił Helmstedt, jednak nieformalnie pozostawał dziekanem. Mimo, że przebywał poza Helmstedt, cały czas utrzymywał kontakt z uczelnią. W 1613 roku Luchten został mianowany przez Kapitułę Katedralną Halberstadt na stanowisko lekarza miejskiego. Rok później doszło do konfliktu pomiędzy A. Luchtenem a D. Liddlem. Z powodu zamieszek wojennych przeprowadził się do miasta Braunschweig, gdzie od lipca 1627 roku był lekarzem nadwornym księcia Fredericka Ulricha – W. Spiess, P. Zimmermann, Album Academiae Helmstadiensis, s. 42; P.D. Omodeo, Duncan Liddel (1561-1613): Networks of Polymathy and the Northern European Renaissance, Leiden 2016, s. 144; H. Hafmeister, Fakultät der Universität Helmstedt in den J. 1576-1713, s. 132; M. Bollmeyer, Lateinisches Welfenland: Eine literaturgeschichtliche Kartographie zur lateinischen Gelegenheitsdichtung im Herzogtum Braunschweig-Lüneburg im 16. und 17. Jahrhundert, Zurich 2014, s. 128; A. Grzybowski, L. Bieganowski, A. Wróblewski, A. Pięta, M. Pugaczewska, Autorzy dzieł medycznych, s. 238-239

⁵² Urodził się w 1741 roku w Barczewie w rodzinie pochodzącej z Węgier. Świecenia kapłańskie przyjął w 1790 roku w Warszawie. Był proboszczem w Kwieciewie, Lamkowie i Lidzbarku, gdzie utrzymywał bliskie kontakty z bp. Ignacym Krasickim. W 1796 roku został kanonikiem warmińskim. Zmarł w 1802

z końca XVI lub początku XVII wieku. Została wykonana z makulatury z nierozciętego arkusza druku niemieckiego o małym formacie powleczonej gładką świńską skórą.

Traktat anatomiczny Andreasa Vesaliusa

Andreas Vesalius (1514-1564), nazywany ojcem nowożytnej anatomii, zasługuje na osobne miejsce w niniejszym opracowaniu. Pochodził z Brukseli, z rodziny o tradycjach lekarskich. Od dzieciństwa interesował się budową organizmów zwierzęcych, wykonywał sekcje gryzoni, psów i kotów. Rozpoczął studia w Louvain, a następnie na wydziale medycznym uniwersytetu w Paryżu, gdzie jego profesorem był m.in. wspomniany wcześniej Jean Fernel. Później udał się do Padwy, gdzie w 1537 roku uzyskał stopień doktora medycyny. Już następnego dnia został nominowany przez senat Wenecji, który zarządzał padewskim uniwersytetem, na stanowisko profesora chirurgii, co wiązało się także z nauczaniem anatomii. Wykładał również na uniwersytecie w Bolonii i Bazylei. Studenci tłumnie przybywali na jego wykłady ilustrowane sekcjami zwłok, które uczony wykonywał osobiście. Obserwatorzy zachęcali go do sporządzania rysunków, co nie było jeszcze wtedy powszechne. Forma uzupełniania tekstu przez materiał ikonograficzny wytyczyła nowy standard w zakresie ilustracji biologicznych. Vesalius został nadwornym lekarzem cesarza Karola V, a następnie jego syna Filipa II. W 1564 roku wyruszył na pielgrzymkę do Ziemi Świętej. Była to jego ostatnia podróż. Zmarł 15 października 1564 roku na greckiej wyspie Zakynthos, w drodze powrotnej. Nie ma wiarygodnych relacji o tym, jak trafił na wyspę i co było powodem jego śmierci⁵³.

Opublikowany przez Andreasa Vesaliusa w 1543 roku siedmioczęściowy traktat *De humani corporis fabrica* (*O budowie ciała ludzkiego*) wyznaczył nowe standardy w rozwoju nowożytnej anatomii. Uczony odważył się wytknąć wiele błędów anatomicznych swoim słynnym poprzednikom – Hipokratesowi i Galenowi. W swoim kolosalnym, jak na owe czasy, dziele Vesalius przedstawił na ponad 800 stronach systematyczny wykład anatomii,

roku – M. Borzyszkowski, Kalnassy Joachim Otto Zygmunt, w: Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej, s. 108

⁵³ W. Szumowski, Historia medycyny, s. 230-232; B. Seyda, Dzieje medycyny w zarysie, s. 179-183; Kronika medycyny, s. 145; M. Friedman, G.W. Friedland, Dziesięć największych odkryć w medycynie, Warszawa 2000, s. 15-32; J. Queijo, Przełom!, s. 303-304; K. Nierzwicki, Andreasa Vesaliusa traktat o budowie ciała ludzkiego – *De humani corporis fabrica* 1543 – wystawa w Bibliotece CM UMK, *Forum Bibliotek Medycznych*, 5/2 (2012), s. 35-48; A. Rooney, Fascynująca medycyna, s. 32-34; J. Gulczyński, K. Gizelbach-Żochowska, B. Hermann, E. Iżycka-Świeszewska, Andreas Vesalius – wpływ środowiska medycznego na jego życie, w: Dawna medycyna i weterynaria. Środowisko a człowiek, red. M.Z. Felsmann, J. Szrek, M. Felsmann, Chełmno 2013, s. 151-165; K. S. Jędrzejewski, Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło: *De humani corporis fabrica*, *Folia Medica Lodziensia*, 40/2 (2013), s. 155-206

ilustrowany rysunkami Johanna Stephanusa van Calcara⁵⁴, ucznia Tycjana⁵⁵, jak również Domenica Campagnoli⁵⁶, a może nawet i samego mistrza⁵⁷. Do każdej ilustracji Vesalius przygotował legendę – system odnośników łączących obraz z tekstem. Dzięki wskazaniu na rysunku, o której części ciała mowa, uniknął nieporozumień⁵⁸. Autor precyzyjnie opisywał budowę ludzkiego ciała na podstawie bezpośredniej sekcji zwłok. Szczegółowo i wyczerpująco, jak nikt dotąd, opisał i zilustrował wszystkie systemy i organy ciała, dokonując wielu nowych obserwacji. Była to pierwsza tego typu publikacja zawierająca ponad 300 szczegółowych ilustracji ludzkiej anatomii. Wizerunki szkieletu i układu mięśniowego nie są w pozycji leżącej, lecz przedstawiają charakterystyczne dla renesansowych rysunków anatomicznych pozy, jakby zastygłego w ruchu człowieka na tle przyrody. Natychmiast okrzyknięto ją arcydziełem. Vesalius dedykował pracę Karolowi V, którego lekarzem nadwornym został niebawem⁵⁹. Zdecydował się wydrukować swoje dzieło w oficynie Johanna Herbsta, lepiej znanego pod nazwiskiem Oporinus (1507-1568)⁶⁰.

Już ok. 1550 roku pierwsze wydanie *De humani corporis fabrica* zostało całkowicie wyprzedane. Autor i wydawca zdecydowali się na wydrukowanie następnej edycji dzieła. Vesalius dokonał w niej dużej ilości drobnych poprawek. Przygotowany został nowy blok drzeworytniczy dla frontyspisu oraz nowe inicjały. Użyto również nieco lepszego, grubszego papieru. Drukarsz zastosował także większą, wykwintniejszą czcionkę. Drugie wydanie dzieła, foliał z 1555 roku, jest typograficznie dziełem wręcz mistrzowskim⁶¹.

⁵⁴ Żył w latach 1499-1546/1550. Był niderlandzkim malarzem i rysownikiem, uczniem Tycjana. Działal w Wenecji i Neapolu od 1536 roku – J. Sienkiewicz, Andreas Vesalius i Jan van Calcar, *Wiadomości Akademickie*, 49 (2013), s. 22-24; D. Sidorowicz-Mulak, A. Wagner, Dzieło Vesaliusa w oparciu Mistrza Dawida a problem początków księgozbioru króla Zygmunta Augusta, *Roczniki Biblioteczne*, 59 (2015), s. 4

⁵⁵ Żył w latach 1482/1490-1576. Był czołowym przedstawicielem szkoły weneckiej włoskiego malarstwa renesansowego. Pierwszym udokumentowanym dziełem Tycjana są trzy freski ze scenami z życia św. Antoniego z Padwy – E. Rybałt, Tycjan, Vecellio Tiziano, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 19, red. S. Wilk, Lublin 2013, k. 1201-1203

⁵⁶ Żył w latach 1500-1564. Był uczniem Tycjana, włoskim malarzem, rysownikiem i grafikim, przedstawicielem weneckiego renesansu. Jego drzeworyty i rysunki przedstawiają pejzaż wokół Padwy: okoliczne szczyty górskie, ruiny, zamki i mosty – J. Sienkiewicz, Andreas Vesalius i Jan van Calcar, s. 23; Campagnola, Domenico, <http://www.treccani.it/enciclopedia/domenico-campagnola/>, 12.12.2017

⁵⁷ D. Sidorowicz-Mulak, A. Wagner, Dzieło Vesaliusa w oparciu Mistrza Dawida, s. 5-6.

⁵⁸ K. Nierzwicki, Andreas Vesalius traktat o budowie ciała ludzkiego, s. 43-45

⁵⁹ J. Queijo, Przełom!, s. 304; T. Brzeziński, U podstaw nowożytnego pojmowania zdrowia i choroby, w: *Historia medycyny*, red. T. Brzeziński, s. 115-116

⁶⁰ Działal w Bazylei. Przez rok studiował medycynę. Początkowo współpracował z J. Frobenem. Sam wydał ok. 700 druków, głównie dzieła naukowe, m.in. Vesaliusa, Fuchsa, Orzechowskiego, Kromera, Modrzewskiego – B. Bieńkowska, Książka na przestrzeni dziejów, s. 329; K. Nierzwicki, Andreas Vesalius traktat o budowie ciała ludzkiego, s. 45-46; K. S. Jędrzejewski, Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło, s. 181; D. Sidorowicz-Mulak, A. Wagner, Dzieło Vesaliusa w oparciu Mistrza Dawida, s. 4.

⁶¹ K. Nierzwicki, Andreas Vesalius traktat o budowie ciała ludzkiego, s. 46; K. S. Jędrzejewski, Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło, s. 202-203

Fot. 5. Andreas Vesalius na karcie swojego dzieła *De humani corporis fabrica* z 1555 roku

Drzeworyt, który został wykonany jako matryca służąca do wydrukowania strony tytułowej, jest jednym z najbardziej znanych i cenionych przez historyków sztuki przykładów mistrzostwa w tej dziedzinie. Przedstawia publiczną sekcję, którą przeprowadza Vesalius. Miejsce akcji to wewnętrzny podwórzec włoskiej willi, otoczony siedmioma korynckimi kolumnami. W górnej części ilustracji dwie postacie stoją, podtrzymując kartusz z tytułem dzieła, nazwiskiem autora i jego stanowiskiem. Z górnych okien wyglądają dwaj mężczyźni obserwujący sekcję. Młodszy z nich jest przez historyków identyfikowany jako van Calcar, a starszy jako Tycjan. Niewykluczone jednak, że młodszym jest Oporinus albo że obaj mężczyźni są alegorycznym przedstawieniem przyszłości (młodszy) i przeszłości (starszy). W środkowej części ryciny widoczny jest stół sekcyjny, na którym leżą zwłoki młodej kobiety z nogami zwróconymi do przodu. Jama brzuszna jest już otwarta. Vesalius, którego można rozpoznać po charakterystycz-

nej brodzie, stoi po lewej stronie stołu, wskazując ręką na brzuch zmarłej. Z tyłu, nieco powyżej stołu, widać stojący szkielet trzymający kosę w prawej ręce. Sekcję otacza tłum widzów siedzących lub stojących na drewnianych ławkach amfiteatru zbudowanego specjalnie na tę okazję. Był to w tych czasach zwykły sposób przygotowywania teatru anatomicznego w Padwie. Mężczyzna po prawej stronie stołu, z podniesionym palcem wskazującym, to przypuszczalnie burmistrz Padwy Contarini. Są również zwierzęta, małpa i pies, które były często sekcjonowane przez Galena⁶².

Po przedmowie umieszczony został portret Vesaliusa. Jego autorstwo przypisuje się Janowi van Calcarowi, choć są zwolennicy teorii, że jest to autoportret wykonany przez samego autora. Osoba Vesaliusa jest przedstawiona w pozycji stojącej. Jego głowa jest zwrócona w prawą stronę. Tuż za nim widoczne są zwłoki sekcjonowanej kobiety. Anatom demonstruje częściowo wypreparowaną kończynę górną. Dwoma palcami prawej ręki pociąga za obnażone ścięgna zginaczy palców. Na stole znajduje się kałamarz z piórem oraz kartka papieru z zapisem możliwym do odczytania przy użyciu szkła powiększającego. Vesalius na portrecie ubrany jest w sposób dystyngowany, podobnie jak na karcie tytułowej. Z całą pewnością portret został wykonany zanim ukazała się ostateczna wersja *De humani corporis fabrica*, bowiem w prawym dolnym rogu widnieje data 1542⁶³.

Każda z siedmiu ksiąg składających się na całość dzieła rozpoczyna się dużym ozdobnym inicjałem. Inicjały rozpoczynające poszczególne rozdziały mają znacznie mniejsze rozmiary. Najprawdopodobniej inicjały są dziełem Calcara. Widoczne są na nich sceny ilustrujące pracę anatomów, chirurgów i położników. W wielu takich scenach pojawiają się postacie dzieci, które na przykład zdejmują z szubienicy ciało powieszonego skazańca lub też z rąk kata odbierają odciętą głowę⁶⁴.

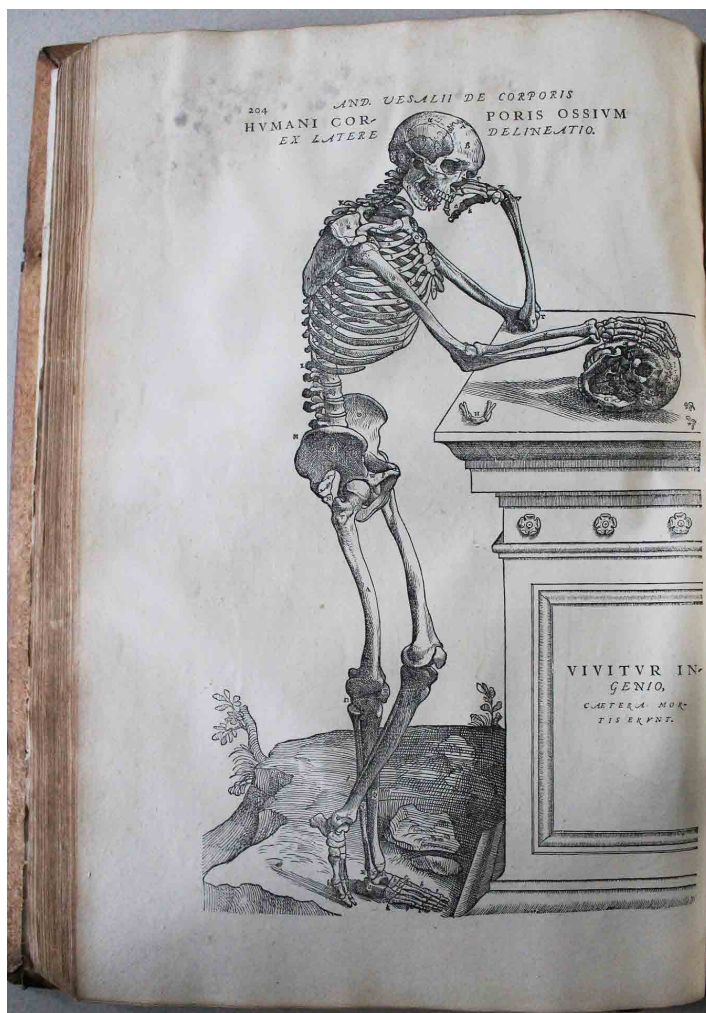
Szczególne uwagę należy poświęcić wielkim ilustracjom zajmującym całe strony dzieła Vesaliusa. Jeden z obrazów przedstawia z profilu szkielet stojący w zadumie, z ręką wspartą na czaszce leżącej na nagrobku. Na postumencie został umieszczony napis: „vivitur ingenio, caetera mortis erunt” (w wolnym tłumaczeniu: tylko dusza jest nieśmiertelna, reszta należy do śmierci). Ten motyw tzw. „kostnego Hamleta” znalazł się na wielu nagrobkach, m.in. na dwóch płytach nagrobnych (kanonika Zachariasza Jana Szolca, zm. 1682 i kanonika Stanisława Bużeńskiego, zm. 1684) w archikatedrze we Fromborku⁶⁵. Interesujące są również ryciny przedstawiające tzw. „figury mięśniowe”, Sześć sportretowana jest od przodu, a sześć od tyłu. Na każdej kolejnej ilustracji

⁶² K. S. Jędrzejewski, Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło, s. 189-190

⁶³ Tamże, s. 191-193

⁶⁴ Tamże, s. 193-194

⁶⁵ J. Jagła, Vesalius w „odslonie vanitatywnej” – fromborskie epitafia z wyobrażeniem szkieletu fraso-bliwego, *Wiadomości Akademickie*, 49 (2013), s. 24-26

Fot. 6. Hamlet szkieletowy z dzieła Vesaliusa

widoczne są coraz głębsze warstwy mięśniowe. Postacie przybierają pozy pełne dumy i wyrazu. Jeśli ustawić wszystkie figury „ludzi mięśniowych” kolejno, jedną obok drugiej, tło tworzy wyraźny krajobraz. H. Cushing dowodzi, że pejzaż widziany na rycinach odpowiada widokowi Wzgórz Euganejskich, położnych na południe od Padwy⁶⁶.

⁶⁶ H. Cushing, A Bio-bibliography of Andreas Vesalius, London and Hamden 1962; K. Nierzwicki, Andreas Vesalius traktat o budowie ciała ludzkiego, s. 44-45; K.S. Jędrzejewski, Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło, s. 195-198; J. Sienkiewicz, Andreas Vesalius i Jan van Calcar, s. 23

Klocki drzeworytowe użyte do wykonania ilustracji w dziele Vesaliusa przetrwały w bibliotece uniwersytetu w Monachium aż do II wojny światowej, kiedy to w 1943 roku zostały zniszczone podczas bombardowania⁶⁷.

Biblioteka „Hosianum” posiada dwa egzemplarze epokowego dla anatomii dzieła Vesaliusa w drugim wydaniu bazylejskim z 1555 roku. Do niedawna historycy książki nie wiedzieli o ich obecności w Olsztynie. Dlatego mówiło się, że w Polsce jest zaledwie dziesięć egzemplarzy⁶⁸. Jeden wolumin należał w II połowie XVI wieku do Jana Zaeliusa z Królewca i jego syna. W XVIII wieku dzieło znajdowało się w bibliotece Uniwersytetu Albertyna. Oprawa druku pochodzi z XVI wieku. Wykonano ją z desek o fazowanych krawędziach, obłożonych jasną skórą świńską. Na dłuższych bokach okładzin pozostały ślady zapinek. Dekorację okładzin wykonano techniką ślepych wy-cisków strychulca, radełek i tłoków z motywami roślinnymi, medalionowymi i tekstowymi. W medalionach występują postacie Erazma z Rotterdamu, Marcina Lutra, Filipa Melanchtona i Jana Husa. W prawym górnym rogu górnej okładziny dopisano: „VESSALII ANAT // N. 41”. W drugim egzemplarzu brakuje karty tytułowej. Brak też danych dotyczących proveniencji. Oprawa woluminu to oprawa mnisza, wykonana z tektury i świńskiej skóry ozdobionej ślepych tłoczeniami liniowymi, roślinnymi, arabeskowymi, postaciowymi, tekstowymi. Narożniki zostały wykonane także ze świńskiej skóry. W górnej części górnej okładziny zostały wytłoczone litery: „F * D * T”, a w dolnej data „1578”. W ramie wykonanej radełkami widnieją postacie: Pantokratora (DATA EST MIHI OMNIS – Mt 28,18), Madonny (DEI MATER SANCTISSIMA), św. Pawła (APPARVIT BENIGNITAS – Tt 3,4) i św. Jana Chrzciela (ECCE AGNVS DEI QVI TOLLIT – J 1,29).

Zapewne druków medycznych na Warmii było w przeszłości znacznie więcej. Te, które zachowały się do naszych czasów i są przechowywane w Bibliotece Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum” w Olsztynie, są świadectwem bogatych zainteresowań stróżów kościelnych księżnic, w których – jak widać – gromadzone były nie tylko dzieła teologiczne.

Bibliografia

- Andreas Cratander, <http://www.ub.unibas.ch/itb/druckerverleger/andreas-cratander/>, 11.12.2017.
- Barycz Henryk, Mikołaj Kopernik – wielki uczony Odrodzenia, Warszawa 1953.
- Bela Zbigniew, Wybrane starodruki w Bibliotece Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, „Forum Bibliotek Medycznych”, 1 (2015), s. 106-131.
- Bieńkowska Barbara, Książka na przestrzeni dziejów, Warszawa 2005.
- Biskup Marian, Dobrzycki Jerzy, Mikołaj Kopernik – uczony i obywatel, Warszawa 1972.

⁶⁷ K. Nierzwicki, Andreasa Vesaliusa traktat o budowie ciała ludzkiego, s. 43; K.S. Jędrzejewski, Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło, s. 199.

⁶⁸ K. Nierzwicki, Andreasa Vesaliusa traktat o budowie ciała ludzkiego, s. 47.

Bollmeyer Matthias, Lateinisches Welfenland: Eine literaturgeschichtliche Kartographie zur lateinischen Gelegenheitsdichtung im Herzogtum Braunschweig-Lüneburg im 16. und 17. Jahrhundert, Zurich 2014.

Borawska Teresa, Dawne książki warmińskie w zbiorach europejskich, w: W kręgu stanowych i kulturowych przeobrażeń Europy Północnej w XIV-XVIII wieku, red. Zenon H. Nowak, Toruń 1988, s. 179-205.

Borawska Teresa, Emmerich Fabian, w: Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1996, s. 53-54.

Borawska Teresa, Mikołaj Kopernik i jego świat. Środowisko, przyjaciele, echa wielkiego odkrycia, Toruń 2014.

Borawska Teresa, Warmińskie księgozbiory historyczne – ich losy i stan obecny, w: Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”, red. Tomasz Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 44-81.

Borawska Teresa, Życie umysłowe na Warmii w czasach Mikołaja Kopernika, Toruń 1996.

Borzyszkowski Marian, Kalnassy Joachim Otto Zygmunt, w: Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1996, s. 108.

Brachvogel Eugen, Die Bibliothek der Burg Heilsberg, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 23 (1929), s. 274-358.

Brachvogel Eugen, Die Bibliotheken der geistlichen Residenzen des Ermlandes, w: Königsberger Beiträge. Festgabe zur vierhundert jährigen Jubelfeier der Staats- und Universitätsbibliothek zu Königsberg Pr., Königsberg 1929, s. 35-44.

Brzeziński Tadeusz, Dawna medycyna i lekarze. Studium kształtowania zawodu, w: Historia medycyny, red. Tadeusz Brzeziński, Warszawa 2014, s. 25-69.

Brzeziński Tadeusz, Higiena indywidualna i społeczna, choroby zakaźne i walka z nimi, w: Historia medycyny, red. Tadeusz Brzeziński, Warszawa 2014, s. 217-233.

Brzeziński Tadeusz, U podstaw nowożytnego pojmowania zdrowia i choroby, w: Historia medycyny, red. Tadeusz Brzeziński, Warszawa 2014, s. 114-139.

Brzeziński Tadeusz, Zdrowie i choroba w starożytności i średniowieczu, w: Historia medycyny, red. Tadeusz Brzeziński, Warszawa 2014, s. 81-113.

Brzeziński Witold, Medycyna zabiegowa, w: Historia medycyny, red. Tadeusz Brzeziński, Warszawa 2014, s. 140-167.

Ceresa Massimo, Giunti, Lucantonio, il Vecchio, w: Dizionario Biografico degli Italiani, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giunti-lucantonio-il-vecchio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giunti-lucantonio-il-vecchio_(Dizionario-Biografico)/), 11.12.2017.

Chambers Robert, A biographical dictionary of eminent Scotsmen, vol. 6, Glasgow – Edinburgh – London 1854.

Campagnola, Domenico, <http://www.treccani.it/enciclopedia/domenico-campagnola/>, 12.12.2017.

Cushing Harvey, A Bio-bibliography of Andreas Vesalius, London and Hamden 1962.

Czartoryski Paweł, The library of Copernicus, w: Science and History. Studies in honor of Edward Rosen. Studia Copernicana XVI, red. Erna Hilfstein, Paweł Czartoryski, Frank D. Grande, Wrocław 1978, s. 355-396.

Drygas Aleksander, Narodziny leku. Dawne terapie. Lek i jego formy, sposoby wytwarzania i dystrybucji, w: Historia medycyny, red. Tadeusz Brzeziński 2014, s. 168-216.

Dunn Peter M., Paulus Aegineta (625-690 AD) and Byzantine medicine, „Archives of Disease in Childhood”, 77 (1997), s. 155-156.

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995, red. Ludwik Grzebień, Kraków 1996.

Flis Stanisław, Kopernikowski inkunabuł medyczny w Olsztynie, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 4 (1970), s. 589-605.

Flis Stanisław, Kopernik u schyłku życia, w: Mikołaj Kopernik i medycyna, Warszawa 1973, s. 27-44.

Friedman Meyer, Friedland Gerald W., Dziesięć największych odkryć w medycynie, Warszawa 2000.

Garrison Fielding H., History of medicine, Philadelphia – London 1967.

Garwoliński Tomasz, Biblioteka biskupów warmińskich w Lidzbarku. Zarys dziejów, „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 1 (2015), s. 53-66.

Garwoliński Tomasz, Dzieje Biblioteki „Hosianum” (Braniewo – Olsztyn: 1565-2008), „Fides. Biuletyn Bibliotek Kościelnych”, 1-2 (2008), s. 59-72.

Garwoliński Tomasz, Powojenne dzieje Biblioteki Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” w Olsztynie, w: Cor dioecesis. 450 lat Warmińskiego Seminarium Duchownego „Hosianum” (1565-2015), red. Andrzej Kopiczko, Paweł Rabczyński, Olsztyn 2015, s. 471-502.

Garwoliński Tomasz, Utracone i zachowane kościelne księgozbiory warmińskie od XVII do XX wieku, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy”, 3 (2015), s. 116-135.

Goerke Heinz, Artztund Heilkunde, Köln 1998.

Golembowicz Waław, Leki bez tajemnic. Od pajęczyny do penicyliny, Warszawa 1958.

Górski Karol, M. Magdalena Mortęska i jej rola w reformie trydenckiej w Polsce, „Nasza Przyszłość”, 34 (1971), s. 131-176.

Górski Karol, Matka Mortęska, Kraków 1971.

Górski Karol, Mikołaj Kopernik. Środowisko społeczne i samotność. Wrocław 1973.

Górski Karol, Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce. Część pierwsza 966-1795, Lublin 1962.

Grzybowski Andrzej, Bieganowski Lech, Wróblewski Adam, Pięta Aleksandra, Pugaczewska Marta, Autorzy dzieł medycznych z XVI wieku Biblioteki „Hosianum”, w: Iubilaeum Warmiae et Bibliothecae. Wybrane zagadnienia dotyczące 550. rocznicy przyłączenia Warmii do Polski i 450. rocznicy istnienia Biblioteki „Hosianum”, red. Tomasz Garwoliński, Olsztyn 2016, s. 234-251.

Gulczyński Jacel, Gizelbach-Żochowska K, Hermann Blanka, Iżycka-Świeszewska Ewa, Andreas Vesalius – wpływ środowiska medycznego na jego życie, w: Dawna medycyna i weterynaria. Środowisko a człowiek, red. Mariusz Z. Felsmann, Józef Szarek, Mirosława Felsmann, Chełmno 2013, s. 151-165.

Hafmeister H., Fakultät der Universität Helmstedt in den J. 1576-1713, w: Paul Zimmerman, Jahrbuch des Geschichtsvereins für das Herzogtum Braunschweig, Wolfenbuettel 1910.

Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S.J. powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza, t. 6, Lipsk 1841.

Hieronimus Frank, Cratander, Andreas, w: Historisches Lexikon der Schweiz, <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D41533.php>, 11.12.2017.

Hipler Franz, Analecta Warmiensia. Studien zur Geschichte der ermländischen Archiven und Bibliotheken. „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 5 (1874), s. 316-488.

Hipler Franz, Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bistums Ermland, Bd. 1 (Monumenta Historiae Warmiensis oder Quellensammlung zur Geschichte Ermlands, Bd. 4), Braunsberg – Leipzig 1872.

Jagla Jowita, Vesalius w „odsłonie vanitatywnej” – fromborskie epitafia z wyobrażeniem szkieletu fraśoliwego, „Wiadomości Akademickie”, 49 (2013), s. 24-26.

Jakubów Marek, Reuchlin Johannes, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 17, red. Stanisław Wilk, Lublin 2012, k. 38-39.

Jędrzejewski Kazimierz S., Andreas Vesalius i jego wielkie dzieło: *De humani corporis fabrica*, „*Folia Medica Lodziensia*”, 40/2 (2013), s. 155-206.

Kaczorowski Włodzimierz, Śląscy lekarze XV-XVII wieku. Źródła biograficzne do dziejów medycyny na Śląsku, „*Kwartalnik Opolski*”, 2 (1996), s. 49-62.

Keferstein Halina, Biblioteka kapituły fromborskiej, „*Rocznik Olsztyński*”, 12-13 (1981), s. 49-69.

Konopka Stanisław, Mikołaj Kopernik wśród lekarzy, w: *Mikołaj Kopernik i medycyna*, Warszawa 1973, s. 5-26.

Kopiczko Andrzej, Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1525-1821, cz. 1, Olsztyn 2000.

Kopiczko Andrzej, Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej latach 1525-1821, cz. 2: *Słownik*, Olsztyn 2000.

Kopiczko Andrzej, *Dzieje Warmińskiej Kapituły Katedralnej*, t. 2: od 1821 roku, Olsztyn 2010.

Kopiczko Andrzej, Jost Urban, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1999, s. 65-66.

Kopiczko Andrzej, Kreczmer (Kretzmer) Jan, w: *Słownik biograficzny Kapituły Warmińskiej*, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1996, s. 132-133.

Kopiczko Andrzej, Lang Szymon, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1999, s. 74.

Kopiczko Andrzej, Snopek Paweł, w: *Słownik biograficzny Kapituły Kolegiackiej w Dobrym Mieście*, red. Jan Guzowski, Olsztyn 1999, s. 103.

Kronika medycyny, red. Marian B. Michalik, Warszawa 1994.

Lichański Jakub Z., Biblioteka Collegium Societatis Iesu w Braniewie. Próba charakterystyki, „*Studia Warmińskie*”, 27 (1990), s. 309-324.

Lichański Jakub Z., Księgozbiór Collegium Jezuitów w Braniewie. Dzieje i charakterystyka, w: Józef Trypućko, *Katalog księgozbioru Collegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, uzupełnił Michał Spandowski, opr. Michał Spandowski, Sławomir Szyller, t. 1, Warszawa – Uppsala 2007, s. 69-96.

Lyons Albert S., Petrucelli Joseph R., *Ilustrowana historia medycyny*, Warszawa 1966.

Magin Christine, *Akademische Epigrafik? Zu den historischen Inschriften der Universitäten Rostock und Greifswald*, w: *Rostocker Studien zur Universitäts geschichte*, Band 8: *Tochte roder Schwester – die Universität Greifswald aus Rostocker Sicht: Referate der interdisziplinären Ringvorlesung des Arbeitskreises “Rostocker Universitäts- und Wissenschafts geschichte” im Winter semester 2006/07*, hrsg. von Hans-Uwe Lammel, Gisela Boeck, Rostock 2010.

Małek Janusz, Mikołaj Kopernik jako lekarz i prawnik, „*Rocznik Muzeum w Toruniu*”, 10 (2001), s. 24-29.

Melani Igor, Navagero, Andrea, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, [http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-navagero_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/andrea-navagero_(Dizionario-Biografico)/), 11.12.2017.

Michael Isengrin, https://gallerease.com/en/artists/michael-isengrin_a8e541d891b2/, 8.12.2017.

Michael Isengrin, <http://www.ub.unibas.ch/itb/druckerverleger/michael-isengrin/>, 8.12.2017.

Nicolaus Kessler, https://de.wikipedia.org/wiki/Nicolaus_Kessler, 9.12.2017.

- Nicolaus Kessler, <http://www.ub.unibas.ch/itb/druckerverleger/nicolaus-kessler/>, 9.12.2017.
- Nierzwicki Krzysztof, Andreasa Vesaliusa traktat o budowie ciała ludzkiego – *De humani corporis fabrica* 1543 – wystawa w Bibliotece CM UMK, „Forum Bibliotek Medycznych”, 5/2 (2012), s. 35-48.
- Nowacka Maria, *Filozoficzne konteksty medycyny. Ujęcie historyczne od starożytności do końca XVIII wieku*, Białystok 2012.
- Omodeo Pietro D., Duncan Liddel (1561-1613): *Networks of Polymathy and the Northern European Renaissance*, Leiden 2016.
- Orgelbrand S., *Encyklopedia Powszechna z ilustracjami i mapami*, t. 1: od litery A do Azur, Warszawa 1898.
- Palumbo Margherita, Maineri, Maino, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, [http://www.treccani.it/enciclopedia/maino-maineri_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/maino-maineri_(Dizionario-Biografico)/), 11.12.2017.
- Patrick Adam, The Scottish Society of the History of Medicine (Founded April, 1948). Report of proceeding. Session 1961-62, <http://sshm.ac.uk/wp-content/uploads/2013/08/PROCEEDINGS-SESSION-1961-1962.pdf>, 21.05.2016.
- Queijo Jon, *Przełom! Jak 10 największych odkryć w historii medycyny pozwoliło ocalić miliony istnień i zmieniło nasz sposób postrzegania świata*, Katowice 2011.
- Rooney Anne, *Fascynująca medycyna. Od starożytnych szamanów do cudów współczesnej medycyny*, Warszawa 2013.
- Ruel Jan, https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%8E%D1%8D%D0%BB%D1%8C,_%D0%96%D0%B0%D0%BD, 9.12.2017.
- Rybalt Ewa, Tycjan, Vecellio Tiziano, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 19, red. Stanisław Wilk, Lublin 2013, k. 1201-1203.
- Rzepiela Agnieszka, *Krakowskie XVI-wieczne edycje Regimen Sanitatis Medicorum Parisiensium Franciszka Mymera*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, 77 (2014), s. 24-27.
- Seyda Bronisław, *Dzieje medycyny w zarysie. Część I (od czasów najdawniejszych do połowy XVII wieku)*, Warszawa 1962.
- Sidorowicz-Mulak Dorota, Wagner Arkadiusz, *Dzieło Vesaliusa w oprowie Mistrza Dawida a problem początków księgozbioru króla Zygmunta Augusta*, „Roczniki Biblioteczne”, 59 (2015), s. 3-24.
- Sienkiewicz Jan, Andreas Vesalius i Jan van Calcar, „Wiadomości Akademickie”, 49 (2013), s. 22-24.
- Spandowski Michał, *Inkunabuły z dawnych księgozbiorów Fromborka*, w: *Warmińska Kapituła Katedralna. Dzieje i wybitni przedstawiciele*, red. Andrzej Kopiczko, Jacek Jezierski, Zdzisław Żywica, Olsztyn 2010, s. 371-384.
- Spandowski Michał, Szyller Sławomir, *Wprowadzenie*, w: Józef Trypućko. *Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali*, uzupełnił Michał Spandowski, opr. Michał Spandowski, Sławomir Szyller, t. 1, Warszawa – Uppsala 2007, s. 29-40.
- Spiess Werner, Zimmermann Paul, *Album Academiae Helmstadiensis. Personen- und Ortsregisterzu Band I (1572-1636)*, Hannover 1955.
- Szorc Alojzy, *Kolegium jezuickie w Braniewie i jego księgozbiór 1565-1626*, Olsztyn 1998.
- Szumowski Władysław, *Historia medycyny*, Warszawa 1961.
- Thomas Anshelmus Badensis, <http://baden-geotouren.com/zeitzeugen/thomas-anshelm.html>, 9.12.2017.
- Tinti Paolo, Griffio, Giovanni, w: *Dizionario Biografico degli Italiani*, [http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-griffio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/giovanni-griffio_(Dizionario-Biografico)/), 11.12.2017.

Trypućko Józef, Katalog księgozbioru Kolegium Jezuitów w Braniewie zachowanego w Bibliotece Uniwersyteckiej w Uppsali, uzupełnił Michał Spandowski, opr. Michał Spandowski, Sławomir Szyller, t. 1-3, Warszawa – Uppsala 2007.

Trypućko Józef, Próba rekonstrukcji biblioteki kolegium jezuickiego w Braniewie, wywiezionej w r. 1626 do Szwecji, w: Dawna książka i kultura. Materiały Międzynarodowej Sesji Naukowej z okazji pięćsetlecia sztuki drukarskiej w Polsce, red. Stanisław Grzeszczuk, Alodia Kawecka-Gryczowa, Wrocław 1975, s. 207-220.

Urban Waław, Płaza Tomasz, w: Polski Słownik Biograficzny, t. 26, red. Emanuel Rostworowski, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1981, s. 778-780.

Wagner Arkadiusz, Włoskie wpływy w polskim introligatorstwie XV-XVI wieku, w: Tegumentologia polska dzisiaj, red. Arkadiusz Wagner, Toruń 2015, s. 81-106.

Wechel, Andreas, <https://thesaurus.cerl.org/record/cnp01115455>, 11.12.2017.

Zonta Claudia, Schlesier an italnischen Universitäten der Frühen Neuzeit 1526-1740, http://www.ra-thay-biographien.de/Diverses/Schlesier_in_Buffalo/zonta.pdf, 26.05.2016.